

Szabó András

Auschwitz
KATARZIS A TEOLÓGIÁBAN

LUTHER KIADÓ
BUDAPEST, 2005

Szabó András

AUSCHWITZ

Katarzis a teológiában

Szabó András

Auschwitz
KATARZIS A TEOLÓGIÁBAN

Luther Kiadó
Budapest, 2005

A kötet megjelenését
a Magyarországi Evangélikus Egyház
támogatta.

© Szabó András, 2005

© Magyarországi Evangélikus Egyház Luther Kiadója

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli engedélyéhez van kötve.

Tartalom

BEVEZETÉS / 7

A HOLOKAUSZT MINT MÍTOSZ / 9

A holokauszt a történelem felett / 9

A nyugati világ szellemtörténetében / 10

A holokauszt mint történet / 18

A HOLOKAUSZT MINT NEGATÍV MÍTOSZ / 19

A holokauszt értelmetlensége / 19

A negatív / 23

A SZEREPLŐK / 27

Az áldozatok / 27

A „Muselmann” / 28

A tettesek / 31

ISTEN ÉS A NEGATÍV MÍTOSZ / 36

Hans Jonas / 37

Richard L. Rubenstein / 41

Arthur Cohen / 41

Az elbeszélés szelleme / 42

Kain, Ábel és a nemzedékek – szembenézés / 47

A NEGATÍV MÍTOSZ KERESZTÉNY SZEMMEL / 54

Isten önkorlátozása a teremtésben / 55

Krisztológia / 56

A kereszt szimbóluma / 59

A történeti-politikai anamnézis mint a teológia nyelve / 61
Krisztológia Auschwitz után – nagyszombati lelkület / 63
Keresztény–zsidó párbeszéd Auschwitz után / 64
Katarzis / 67

ETIKAI VÉGSZÓ / 68

IRODALOM / 70

A harmadik generáció teszi fel kérdéseit mára. A második, amely a világegést már nem tapasztalta meg. Hatvan év távolából is negatív mágnesként vonzza az ember értelmét a magyarázat, a hogy történhetett meg, a hol volt, a miért. Harmadik generációnak kell az értelmetlenség és a kegyetlenség ártatlan áldozatai felett csöndben hallgatnia. A gyász és a megmagyarázhatatlanság csöndet igényel. A megismételhetőség lehetősége és a részvét hangot. A holokauszt hatvan év távolából a *Huszonegyedik* század elejének fiatal keresztényeként szorít írásra. Üres égbolt alatt, kiürült otthonok romjai között, a jelen villogó pillanatában, szemben a felejtéssel kell emlékezni.

A teológia számára a történelem keret és anyag is. Isten és ember viszonyának színtere, az ember jó és rossz etikai szabadságának félelmetes megvalósulása. A teológia különleges képessége egy adott eseményből az egészre kérdezni a tapasztalatok alapján. Ez történik a holokauszt-teológiában mintegy négy évtizede.

A teológiai kérdésfeltevés Közép-Európában, ahol ezek az események megtörténtek és a fájó seb kitörölhetetlenül jelen van, feltétlenül szükséges.

Auschwitz a 20. század tragédiájának etikai értelemben negatív mélypontja. Tudásunk negatív tudás. Bűn, önpusztítás, terror, magány és halál. Erről a kiindulóponttól szólalhat meg egy őszinte teológia nyelve. Gyenge nyelvre van szükség, amely a szenvedő emberben látja meg a transzcendenst. A széttört nagy elbeszélés negatívumában átélt katarzis támasztja fel elbeszélését. Bátor nyelvre van szükség, amely az igazság és a szeretet fogalmában

keresi az Istent. Nem a halál totalitásában, nem a halott isten ki-
üresedett égboltjának takargatásában. A tremendum félelmet kelt
és csöndet. De az emlékezés csöndje nem a tabuk és elhallgatá-
sok kényelmetlen csöndje. A teológia beszédében ez a rövid írás
a kényelmetlen csönd helyett a részvét katarziséban át szeretne az
emlékezés őszinte csöndje felé mutatni.

A holokausztt mint mítosz

A HOLOKAUSZT A TÖRTÉNELEM FELETT

A holokausztt szürhistorikus.¹ „A holocaust – lényegi jellemvonása szerint – nem történelmi esemény.”² Ugyanúgy, mint a sínai szövetség és a Golgota. Auschwitz része az *elbeszélés*nek, amely az ember kezdete óta tart. Az ember ősbűne a jó és a rossz tudása, megkülönböztetése. A jó és a rossz kategóriái létrejönnek az ember számára. Kain gyilkosságával az ember okozta rossz valóság, gyakorlat lett. Kaintól elkezdődik az ártatlan szenvedésének története. A rossz története évezredekken át haladt. Auschwitz negatív etikai minősége mégis példátlan. Olyan lezárt történés, amelyben a jó és a rossz teljesen egyértelmű, áldozat és tettes nem keveredik.

A holokausztt mint mítosz nem az időtlen és a hely szempontjából meghatározhatatlan ősi mítoszokhoz tartozik, hanem pontosan meghatározható, lezárt esemény. Történelmi mítosz, mert konkrét helyen, konkrét időben zajlott. Hatvan év választ el tőle. Már a második olyan generáció reflektál rá, amelyik utána született, úgy, hogy a túlélők még élnek. Most éri el azt a kritikus távolságot az időben, ahol a történelem egy kiemelt történészeként a nagy emberi mítosz részévé válik, amely kiszakad az időből, és megtartja egyidejűségét. Kiemelkedik a történelemből. Cezúra, ami után nem lehet úgy folytatni, mintha nem történt volna

---

¹ Heller Ágnes: *Auschwitz és Gulág*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2002. 30. o.

² Kertész Imre: *A holocaust mint kultúra*. Századvég Kiadó, Budapest, 1993. 45. o.

³ Taubes, Jacob: *Nyugati eszkatológia*. Atlantisz, Budapest, 2004. 80. o.

meg. Része egyfajta lezárhatatlanság. Nem adható neki teljes vagy értelmes magyarázat. Eredeti történet, amely többet mond el a belőle racionálisan megmagyarázhatónál. Elmondhatatlanságával tartalékot képez, ami folyamatos reflexiót tesz lehetővé.

Mítosz, ami több egy történelmi eseménynél. Nem egyéni, hanem közösségi, nem személyiségben, hanem közösségben gondolkodik, ezzel hasonul az ókor mitológiájához, a személyiségében még nem önállósodott ember történelmi korszakához.³ A csoport sorsában oldódik fel az egyén.

A NYUGATI VILÁG SZELLEMTÖRTÉNETÉBEN

A holokauszt nem fikció, hanem megtörtént esemény. Az *Elbeszélés* időtlen szintjén kívül a történelemben és a szellemtörténetben is elhelyezhető. A *Huszdik század* (1914–1989) olyan tragikus köztes idő, ami a szellemileg leomlott nyugati-európai zsidó-keresztény kultúra fizikai önpusztításának százada lett. Ennek két negatív csúcsa a két totalitáriánus rendszer. A *Huszdik század* egy nagyobb átmenet része, Már-nem és Még-nem idő, ahol az ember nem a múlt átkozásával vagy feltámasztásával szolgálja a jövőt, hanem „csakis azzal, ha helytáll a Már-nem és a Még-nem idejében, az éjszaka semmijében, és épp ezért marad nyitott az eljövendő nap első jeleire”.⁴ Ez az időszak Taubesnál a világéj ideje. A holokauszt a világéj legsötétebb órája. Annyira sötét, hogy még a második világháború soha nem látott öldöklésének kellős közepén is tulajdonképpen titokban kellett tartani a népirtást, ami Auschwitzban folyt.⁵ De elég volt a puszt

³ Taubes, Jacob: *Nyugati eszkatológia*. Atlantisz, Budapest, 2004. 80. o.

⁴ Uo. 263. o.

⁵ „Eddig az ellenség megölése mindig nyilvánosan, győzelmi tettként zajlott. Titusz diadalívet állított, és felvéseti rá a Második templom pusztulását: Hierosolima est perdita.” (Heller, 23. o.) Ezzel áll szemben Auschwitz, ahol még a

kegyetlen részletektől megkímélni a két világháborúban megkeményedett szívű polgárokat. Hiszen maga a zsidók eltávolítása a többség ellenkezése nélkül vagy egyetértésével ment végbe, nem csak Németországban. A nácik számára pedig kiemelkedő történelmi tett volt.

A náci ideológia egyértelműen a középkor apokaliptikus keresztény mozgalmaiból merített. Egy olyan apokaliptikus harcot vívott, amelyet élet-halál harcként értelmezett a zsidósággal szemben. Ez volt Hitler rögeszméje. Ezeréves birodalmat tervezett. Egyetlen kulcsszava a győzelem. Ebben a végső harcban tűnik szükségesnek a holokauszt mint emberáldozat.⁶ Az SS tagjait betölti ez a történelmi szerep. Fontos része lelkiismeretük megnyugtatásának, hogy amit tesznek, az történelmi méretű cselekedet. Himmler beszédeinek középpontjában állt a történelmi tettere emlékeztetés. Egyik frázisában így motiválta a végrehajtókat: „A kitartás kötelezettsége és emellett – eltekintve az emberi gyarlóság néhány kivételétől – a tisztesség megőrzése az, ami keménnyé tesz bennünket. Ez történelmünk még soha meg nem írt és soha többé meg nem írható, dicsőséges fejezete.”⁷

Igaz a világtörténeti lépték, csak az előjel hamis. A holokauszt a nyugati kultúra szellemtörténetének negatív mítosza. A zsidó-keresztény alapú kultúrának negatív apokalipszise lett Auschwitz. Beteljesíti abban az értelemben, hogy alapját tagadja meg. A térhez fordul az idő helyett, és a testhez a lélek helyett.

Izráel története a tér és az idő küzdelme.⁸ Különösen élesen jelentkezik ez a holokauszt tükrében. A tér a náci ideológia köz-

---

holttesteket is el kell tüntetni, semmilyen nyom nem maradhat. Különösen igaz ez akkor, miután a németek rájönnek, hogy a háborút nem fogják megnyerni. Innen látszik: tisztában voltak tetteik valós morális értékével.

⁶ Ley, Michael: *Holokauszt als Menschenopfer*. Lit Verlag, Münster–Hamburg–London, 2002. 131. o.

⁷ Arendt, Hannah: *Eichmann Jeruzsálemben*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 123. o.

⁸ Taubes, 19. o.

ponti fogalma. Két szétszóródott, anyaország nélküli népet üldöznek etnikai alapon, zsidókat és cigányokat. Közép-Európa mindig színes etnikai térképéről két olyan népet kell eltüntetni, akiknek nem volt saját terük. Már mindenki által beszélt közös anyanyelvük sincs meg, csak kultúrájuk és történetük. A tér a holokauszt után is inkább rövid kitérőként és a védtelenség antitéziseként jelentkezik az 1967 utáni évek zsidó holokausztteológiájában. Izrael állam megerősödése révén lehetségesnek tűnik a visszatérés a tér, a föld matriarchális vallásához.⁹ Korábbi nézetét ma már megfogalmazója, Rubenstein is elveti.¹⁰ A Közel-Kelet viharos legújabb kori története nem engedi a visszatérést a tér vallásához. Marad a köztes idő. Azonban az idő nem zárt. Ez a zsidó-keresztény kultúra egyik nagy újítása. Ha a történelem megváltoztathatatlan múlt, akkor az embert foglyul ejti. A valódi szabadsághoz valódi jelenre van szüksége. A görög tragédiában a tehetetlenség érzése éppen a múlt változtathatatlanságából ered Levinas szerint.¹¹ Ez aztán a zsidóságban megváltozik. A lelkiismerettel, bűnbánattal és bűnbocsánattal kiszakad az ember ebből a fogságból. Az elszakadás a kereszténységben folytatódik, ahol a kereszt misztikus drámája által az úrvacsorában a múltban állandóan jelen lehet¹² a hívő. Egyidejűség áll fenn. Ez az egyidejűség, ha a holokauszt mint misztérium létezik, szintén fennáll. Ezért fontos a szürhistorikus egyidejűség, amely lehetőséget ad a bűnvallásnak és a megbánásnak.

A második alapvető nyugati eszme, amely ellen a náci ideológia fellép, a lélek elsőbbsége a testtel szemben. Levinas szerint a nyugati civilizációban a lélek szabadsága az emberi méltóság

---

⁹ Rubenstein, Richard L.: *After Auschwitz. History, theology, and contemporary Judaism*. 2nd ed. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1992. 205. o.

¹⁰ Rubenstein, 210. o.

¹¹ Levinas: Reflections on the philosophy of Hitlerism. *Critical Inquiry* 17 (Autumn 1990) 63–71. o. 65. o.

¹² Uo. 65. o.

egy koncepciója. Ez a koncepció az az érzés, hogy az ember teljesen szabad a világgal meglévő kapcsolataiban, nincs történelmi szükségszerűség.¹³ Ezzel a zsidó-keresztény világ szakít az idő zsarnokságával. Amikor a valóságból megalapozott ideológiák létrejönnek, tagadják az emberi szabadságot. Nem a tudat határozza meg a létet, hanem a lét határozza meg a tudatot – idéz Levinas 1934-ben a hitlerizmus filozófiájáról írt tanulmányában.¹⁴ A náci számára a test lesz kiemelt fontosságú. A valóság az emberi testben nyilvánul meg, amelynek egészsége és külső jellemzője határozza meg a létet vagy nemlétet. Így a biológia a középontba kerül. A testtel szemben a nyugati szellem mindig ellentétes volt. Hiszen szemben áll a lélek szabadságával. Amikor a materializmus az ént (*le moi*) és a testet összekeveri, ezzel a természet rendjébe beletagolva az embert, a lelket tagadják.¹⁵ Innentől az ember lényege nem a szabadságban, hanem a kötöttségben lesz. Ez a testi jelleg hozzáköti egy közösséghez. Saját gondolatai választásának szabadsága helyett a közösséghez tartozás alakítja gondolatait. A szabad egyént tárgyiasítja a származása, a közösség, amihez születése révén – tehát tőle függetlenül – tartozik. Innen a rasszizmus már csak egy lépés. A biológiai különbözőség és a rasszok közötti biológiai különbség és hierarchia kimutatására nagy erőfeszítéseket tettek a náci. Ez lett volna a felsőbbrendűség biológiai, tudományos bizonyítéka. Ez a cél állt Mengele kegyetlen kísérletei mögött.

Az emberiség nagy része – a három monoteista vallás és ezen belül a zsidó-keresztény kultúra – számára a holokauszt saját kulturális-vallási alapjának elpusztítási kísérlete is. Ebben a kultúrkörben nem mindegy, hogy mindez pontosan a közös kijelen-

---

¹³ Uo. 64. o.

¹⁴ Uo. 67. o.

¹⁵ Uo. 68. o.

tés, a könyv vallásainak¹⁶ ősz-elbeszélését létrehozó néppel történt. A holokauszt, mivel a zsidóságot érte a monoteista kultúra történetén belül, kiemelt trauma. Nem a genocídium mérete teszi egyedivé. Nem azt jelenti, hogy genocídium nem lesz soha többé, hogy még nagyobb népirtás lehetetlen. Ezen már túl van az ember, ezek megtörténtek. Etikai értelemben azonban a holokauszt az egész emberiség számára abszolút végpont. A negatív és pozitív skálán, ahol az ember mozog, a negatív végpont. A modern – mint kor – kudarcává tágult. Az egész világon elterjedt polgári demokrácia totalitáriánus csődje. A jogállamiság visszafordulása saját maga ellen. Egy premodern gonosz eszme kezében pusztá eszköz lett a modern. Nem más, mint emberpusztító logisztika, technika, adminisztráció és propaganda.

A nyugati kultúra aionjának feltételezhető végén a két megvalósult eszkatologikus totalitáriánus kísérlet áll. Az isten utáni korban az ember marad egyedül a történelem színpadán. A be nem telt apokaliptikus vízióiról nem mond le. Hanem totalitáriánus rendszereket hoz létre, amelyek azért lehetnek totálisak, mert apokaliptikus célra – a történelem beteljesítésére – jöttek létre. A körülmények alkalmasak: az első világháborúban összeomlott polgári világrend sokkja, a modern technika eszközei és végül a halott isten – nincs külső morális fék. Két apokaliptikus rendszer keletkezik.

A holokauszt létrejöttében a konkrét szituáció kontextusa döntő volt. A 19. században végbement nagy társadalmi átalakulás eredménye a kapitalista ipari társadalom és a világháborúba torkolló birodalmi verseny. Ebben a történeti helyzetben befejeződik a szekularizáció. A holokauszt post Christum, a keresz-

---

¹⁶ Mohamed megkülönböztetése szerint a Könyv emberei zsidók, keresztények és muzulmánok, szemben a világ többi népeivel. Ezen a megkülönböztetésen alapul az iszlám tartós türelme a meghódított keresztény és zsidó kisebbségekkel.

ténység utáni Európában történt. A keresztény Európa felbomlása évszázadok alatt ment végbe. A kereszténység mint vallás elveszti abszolút helyét. Kopernikusz fordulatától, a reformáció után E. Bloch kifejezésével „a történelem színhelye a kopernikusi föld, amelyet már nem fed isteni égbolt”.¹⁷ A francia forradalom állomásán át végül Nietzsche mondja ki: Isten halott. Ezért nem Auschwitzban halt meg Isten. Auschwitz már nem a középkori értelemben vett keresztény németiség vagy a kontinens irtóhadjárata a zsidók ellen. Viszont a holokauszt előfeltételei a nyugati világ keresztény történetében gyökereznek. Két területen a náciizmus az európai keresztény kultúra sajátosan keresztény tartalmaiból merít. Az első a keresztények vallási gyökerű zsidóüldözései és a keresztény antijudaizmus hosszú története. A második a kereszténység eszkatologikus világképe, benne a lineáris idő és az apokalipszis víziója.

A 19. század vége a kultúrharc ideje volt a liberális polgári kormányok és elsősorban a katolikus egyház között.¹⁸ Kibékíthetetlen ellentétük Európában alapjává válik a későbbi tragikus egyházi türelemnek a szélsőjobb iránt. A „kisebb rossz” gondolata katasztrofális tévedésnek bizonyult. Az utolsó pillanatban „keresztény” kormányuknál tiltakozó magyar egyházi vezetők teljes eredménytelensége mutatja politikai szempontból is, mennyire hiábavaló szövetség volt ez a „kisebb rosszal”. Az angolszász világban a szakadás a liberális polgársággal kontinentális formában soha nem alakult ki,¹⁹ ez pedig a szekularizáció teljesen más fokát hozta magával.

---

¹⁷ Taubes, 167. o.

¹⁸ „A virtual state of war existed between the liberals of Europe, especially in the form of freemasonry, and the Catholic leadership in particular.” [Igazi háborús állapot állt fenn Európa liberálisai – különösen a szabadkőművesek – és főleg a katolikus vezetés között.] Pawlikowski, John T.: *The Holocaust: Does it have significance for ethics today*. (2003) <http://www.jcrelations.net/en/?id=1995> (2005. 02. 17.)

¹⁹ Uo.

A baloldali eszmék teljes elutasítása mellett a nacionalizmus pártolása lett az egyházak problémája a 20. századra. Az univerzális kereszténység elfeledkezik magáról a nacionalizmus elterjedésével. Erre különösen alkalmas az eleve széttagolt protestantizmus. A katolicizmus világegyháza a kísértéssel szemben jóval védettebb volt. Ez azonban a zsidóságon nem segített, hiszen ők kívül voltak az egyetemes egyházon. A 19. század baloldali mozgalmainak internacionalizmusával szemben a keresztény egyházak túlnyomó része – saját világos alapjairól megfélelkezve²⁰ – a nemzet megerősítésében látta a modern veszélyével szemben a kiutat. Ez tisztán nyomon követhető Magyarországon, ahol az első világháború következményei, Trianon és a Tanácsköztársaság egyértelműen egy konzervatív-nemzeti hatalmi rendszer kialakulását eredményezték. A rendszerben a kereszténység ideológiai alap lett, és az egyházak hatalmi pozícióhoz jutottak. Kelet-Európában a részben feudális rendszer messze tovább volt jelen, mint Nyugaton. A tradicionálisan vidéki, mezőgazdasági és feudális keresztény nemzeti társadalmak válsága az új, városi, szekularizált, tőkés, ipari, soknemzetiségű világgal találkozott. A zsidó egyenjogúság és a gyors gazdasági, társadalmi átalakulás, a modern feltételek kialakulása Kelet-Európában rövid idő alatt zajlott le. Ez a sikeres folyamat Magyarországon Trianonnal ért véget. Utána az antiszemitizmus sokkal határozottabban jelent meg. Nemcsak a vesztes államokban, de a győzteseknél is. Lengyelország megnövekedett zsidó népességétől mindenképpen szabadulni akart a II. világháború előtt. Ugyanúgy kényszerítette zsidó polgárait emigrációba, mint ekkor még a németek is.²¹ A válságban levő közép-kelet-európai nemzetállamok egységes szellemiségű

---

²⁰ *Itt már nincs többé görög és zsidó, körülmetéltség és körülmetéletlenség, barbár és szkíta, szolga és szabad, hanem minden és mindenkiben Krisztus.* (Kol 3,11) Karl Barth teológiai reformjának keménysége a protestáns teológiában a fenti tévutakkal szemben születik meg.

²¹ Rubenstein, 117. o.

és vallású országot akartak. A gazdasági világválság, a munkanélküliség, az infláció általános bizonytalanságérzetet keltett az egész régióban. A változásban nagy szerepet játszó városi zsidó nagypolgárság és értelmiség sikere frusztrálta az új körülmények által háttérbe szoruló tradicionális rétegeket. A feléledt társadalmi és kulturális intolerancia a németek elleni védekezés minden esélyétől megfosztja Közép-Európát. Kevesen látták át ezt ekkor.

„Ha volna egy olyan irántunk rosszindulatú külső hatalom, amely saját térhódításának érdekében azt óhajtáná, hogy előbb önmagunkat gyöngítsük meg oly mértékben, hogy a továbbiakban neki már csak egy országroncsot kelljen birtokba vennie, pokolibb tervet nem is eszelhetett volna ki.”²²

A háború alatt a kijózanodás nagyon lassan történt meg Közép-Európában. Utána rövid átmeneti időszak következett, majd újra elveszett a társadalmi megbékélés lehetősége. A náciizmus bukása után a szovjet befolyással a kommunizmus kísérlete kiterjed Kelet-Közép-Európára. A túlélő áldozatok közül sokan hisznek a másik, vér és vallás helyett internacionalizmus és ateizmus között működő eszkatológiában. „Aki a földi pokolból jön, földi megváltást keres.”²³ A két apokaliptikus kísérlet megvalósításában ártatlan tízmilliók vesznek el. Az emberiség pedig elfordult az ember álmodta eszkatologikus ideológiáktól. Mára mi maradt eszkatológiának? – Nagy kérdés.

---

²² Emlékirat a második zsidótörvény szavazása előtt. K. Farkas Claudia: *Zsidótörvények – egy egyházi ember szemével*. <http://mek.oszk.hu/02000/02082/> (2005. 02. 28.)

²³ Heller, 88. o.

A HOLOKAUSZT MINT TÖRTÉNET

A holokauszt nemcsak szürhistorikus mítoszként és történeti eseményként létezik, hanem – különösen míg a túlélők köztünk vannak – a személyes történetek szintjén is.

A holokauszt hatmillió történet, hatmillió sorsvesztés. Csak a túlélők mondhatják el a történeteiket, a halottak történetei elvesztek.²⁴ Különösen a Huszadikszázad jellemzője a titkos családi, kiscsoportos emlékezet, szemben a nagy, „hivatalos” emlékezéssel. Az események értékelése sokszor tökéletes ellentéte egymásnak. A holokauszt esetében a személyes emlékezés is csak hosszabb idő elteltével alakult ki. Maga a holokauszt ennek a témérdek egyéni történetnek, szenvedésnek az összessége. Mint milliónyi tragédia együtt egy történet. Része az emberiség történelmének. Ugyanúgy, ahogy az egyes történetek egy-egy család emlékezetében élnek, az egész együtt a nagy emlékezet tárgya. Minden történet vége a felejtés, addig él, míg el nem felejtik. A transzcendens örök emberi történetek a kultúrához kapcsolódnak. A kultúra, amelyben az ilyen történet létrejött, ezekből az egyetemes történetekből épül fel. A holokauszt a maga negatív kultúráképzésében egy emlékező etikai kultúrát létrehozó tragédia. Ha etikai, kultúrateremtő ellentörténetté válik, akkor lehet a szembenézés a leghelyesebb.

---

²⁴ Uo. 85. o.

A holokausztt mint negatív mítosz

A HOLOKAUSZT ÉRTELMETLENSÉGE

„K., az író, az alábbiakat mondja:

– Auschwitz sehonnan sem közelíthető meg, csakis, ha Isten felől indulunk el; Auschwitz a nagy intelmek egyike, amely a retentő csapás formájában jelentkezik, hogy figyelmeztesse az embert – ha az ember figyelne. Ehelyett tudományos motívumokkal hozakodnak elő, s például a gyilkosság banalitásáról beszélnek, ami olyan, mint az üdvözlőlap a pokolból. Ha Auschwitz hiába való, Isten csődbe jutott; és ha Istent csődbe juttattuk, soha nem fogjuk megérteni Auschwitzot. Így tehát én, egy irdatlan, lepusztult színtéren – nevezzük a Földnek –, ahol a szürkére vált fényben csupán néhány kupac törmelék, szöges drótkerítés-darabkák, egy kettétört kereszt s még néhány más jelkép roncsa látszik: e szürke ég alatt én, a porban térdepelve és a hamuban meghentergetett arccal Auschwitzot, a kegyelem iszonyú jegyében, *elfogadom*...

– Ehhez nincs jogod – vetem ellene tüstént –, legföljebb – s még ez is kérdéses, ha belepusztulsz.

– Hiszen – mondja erre K., az író – állandóan ezt teszem. Életem története a halálaimból áll, ha el akarnám beszélni az életemet, a halálaimat kellene elmondanom.

– Nekem itt akkor is bűzlik valami – tiltakozom váltig. – Ha Auschwitzot ennyire teleologikusan szemléled, akkor nyilván azt hiszed, hogy az életednek is van értelme. Talán egyenesen azt gondolod, Isten azért hagyott életben, mert téged szemelt ki arra, hogy az Auschwitzban rejlő intelmet felismerd.

K., az író, erre már nem válaszolt.

Azóta is hallgat.”²⁵

K., az író hallgatása autentikus válasz. A holokauszt megfejt-
hetetlenül áll az ember előtt. Értelmetlen, ezért az értelmetlenség
csöndje veszi körül. Nem tulajdonítható neki általános értelem a
világ egészében, sem etikailag, sem filozófiailag, sem teológiai-
lag. Nem áldozatról van szó, vagy mártírságról, ahol az áldozat-
ok a cél érdekében vállalták a halált.²⁶ A genocídiumban a faji,
etnikai hovatartozás a pusztulás oka. Teljesen mindegy a vallási,
kulturális háttér. Nincs olyan bűn, ami miatt az áldozatok kiérde-
melték volna a büntetést, és olyan cél sincs, ami utólag valamit
is érthetővé tenne. Hiába keletkeznek történeti, pszichológiai
művek, nem lehet ok-okozati láncra fűzni.

Kertész Imre egy előadásában leírja a lágerekben raboskodó
értelmisségi legsúlyosabb kísértését a holokauszt értelmetlenségé-
vel szemben. Megkísértette a gondolkodás, amibe a történelmi
tudás és műveltség az értelmisségit sodorhatta – ez az öntagadás.
A hatalomnak mindig igaza van. Az SS hatalma olyan leírhatatlan-
ul tornyosult a rab előtt, hogy logikáját végül „ésszerűnek”
érezhette.²⁷ Az utókornak megadatott, hogy a náciizmus elbukott,
és ez a kísértés ma anakronizmus. Marad az irracionalitás.

Auschwitz mindkét oldalán a modern ember állt. Az áldozat-
ok jó része már rég nem rendelkezett vallási, politikai, faji esz-
mével, aminek alapján „értelmezhetette” a vele történeteket. A tette-
sek oldalán olyan modern emberek voltak, akik pedig éppen
egy új, modern eszme nevében cselekedtek. Mégis, tettük csak
a cél szempontjából ésszerű, de maga a cél teljesen értelmetlen.
Az áldozat ott állt pusztá létével, pusztá sorsával emberektől, is-
tenektől védtelenül, értelmetlen létével.

---

²⁵ Kertész Imre: *Valaki más*. Magvető, Budapest, 2002. 60. o.

²⁶ Heller, 63. o.

²⁷ Kertész 1993, 35. o.

Isten ellenfele-e a gonosz a holokausztban?²⁸ Heller Ágnes szerint, mivel itt már Isten halott a nietschei értelemben, a gonosz sem lehet gigantikus, azaz nem lehet démonikus. Viszont így tökéletesen értelmetlen. Magában a gonosz gigantikus hatalmában nem gondolkodhatunk. Értelmetlen, túlmutat a racionálison. Itt áll a racionális modern kor közepén, racionális tervszerűséggel végrehajtva. A barbárság közzjátéka a felvilágosult korban. A barbárság titokban akarta tartani „művét”, valóságos volt a nyomtalan eltűnés veszélye. „Mit fog tudni rólunk a világ, ha a németek győznek? Meggyilkolják családunkat, a betegeket, az öregeket. Lemészárolják a gyerekeket. És senki sem fog tudni rólunk. Túlordítanak bennünket a poéták, az ügyvédek, a filozófusok, a papok. A szép, a jó, az igazság alkotói. A vallásalapítók.”²⁹ Ezek a lengyel katolikus, auschwitzi rab Tadeusz Borowski szavai. A németek végül vesztek, és mégis, „a szép, a jó, az igazság alkotói” – poéták, ügyvédek, filozófusok, papok alkalmasnak látszanak a túlordításra a maguk „erős” nyelvével. A nyelvvel, ami a kultúra kifejezője. „A kultúra a kiváltságos tudat: ez a tudat objektívál, és az objektiváció a kiváltságos tudat birtoka.”³⁰ A kultúrának nem voltak birtokában a láger foglyai. Összehasonlíthatatlanul kevesebb lehetőségük volt objektíválni, mint bárki másnak. A kultúra nem segített Auschwitzban. A holokauszt a nyugati szellem világának közepén, a szellemtudományokban egyedülállót alakító Németországban jött létre. Kiderült, hogy a német zsidóknak a fajelmélet alapján le kell mondaniuk a német kultúráról. A kultúra szelleme elhagyta őket. Ugyanúgy, ahogy Szerb Antal, Radnóti, Sárközi György, Kertész Imre számára „idegen” lett a magyar irodalom. Ugyanakkor bármely rekedten ordító nyilas ennek teljhatalmú, jogos birtokosa. Mégis újra a szel-

---

²⁸ Heller, 84. o.

²⁹ Kertész 1993, 35. o.

³⁰ Uo. 35. o.

lem felé fordult az értelmiségi túlélő, hogy – Kertész szavaival – „Auschwitz után a szellemet hívja segítségül, hogy az ellene emelt vádját megfogalmazza”.³¹ Mivel nem jött létre új metanyelv Auschwitz után, az „anyanyelv” (német, magyar, román) abszurd módon maradt a szellem kifejezési eszköze. De ez a nyelv már soha nem lehet a bűnbeesés előtti anyanyelv, hanem idegen nyelv. A kultúra a kritikus időszakban eltűnt, ami pedig utána visszatér, az nem más, mint az a kultúra, amin a kultúra hiányát számon lehet kérni. Hasonlóan a valláshoz. Isten nem segített, de kell ahhoz, hogy ellene vádját megfogalmazhassa. A nemlétét kéri számon, azzal, hogy vádolja nemlétével. A régi nyelven kell kifejezni, holott az már sohasem lesz olyan, mint azelőtt volt.

A zsidóság hosszú történetében vannak nagy szakadások. Olyan mélypontok, ahonnan a továbblépés a régi formában lehetetlen. Ilyen nagy trauma a babiloni fogság és a jeruzsálemi templom lerombolása a Bibliában. Ebbe a sorba illeszkedik a szefárd zsidóság kiűzése Spanyolországból a 14. század végén. A hatszáz ezres közösség egyharmadát megölték, egyharmadát kényszerkeresztelték, és egyharmaduk vészelté át ezt az időszakot.³² Mindegyikben ott van a közösség szétesésének veszélye. Mégis mindhárom válság feldolgozása új teológiai belátáshoz segíti a népet. A történelem radikális eseményei egy mélyebb és összetettebb istenképet hoztak létre.³³ A holokauszt esetében beszélhetünk-e ilyenről? Kertész fentebb idézett dialógusához visszatérve: abszolút értelmetlenségében van-e kinyilatkoztatása Auschwitznak?

---

³¹ Uo. 37. o.

³² Csepregi Zoltán: *Zsidómisszió, vérvád, hebraisztika*. Luther Kiadó, Budapest, 2004. 18. o.

³³ Cohen, Arthur A.: *The Tremendum*. Crossroad, New York, 1981. 54. o.

A bűnbeesés a jó és a rossz tudása.³⁴ A Genézis őstörténete ide helyezi az emberi tragédia kezdetét. A holokauszt irracionális ugrás a Gonoszba.³⁵ Az ember elmondhatatlan etikai csődje. Kinyílt a végtelen mélység, és magába szippantott hatmillió embert – mondja Cohen.³⁶ Kertész szerint ez az abszolút szerződésszegés. A Harmadik Birodalomnak a kínzás nem az akcideneciája volt, hanem az esszenciája – mondja Jean Amery.³⁷ A náciik képviselte negatív lényege a nemlét, a pusztítás, és végül az önpusztítás.

Auschwitz után az emberről kiderült, hogy képes a végtelen gonoszra. Nincs olyan abszolút negatív etikai határ, amely megállítaná. Az abszolút negatív létrehozói nem voltak különlegesen gonosz emberek. Nem jelent meg hirtelen több millió embertelen, barbár szadista. Hiszen a genocídiumhoz nem szadista antiszemitákra volt szükség, hanem logisztikai szervezőkre, vasútra, kollaboráló hivatalokra és elidegenedett, passzív tömegekre. A tanulság, hogy a holokauszt átlagos emberek műve egy fejlett országban.

Egyetértenek abban a holokauszt kutatói, hogy a náciizmusban az egyetemes etikát egy megfelelési etika váltotta fel, ahol a parancs teljesítése a jó, a parancs nem teljesítése a rossz helyébe lépett. Az egyéni etika nagyon kevés védelmet ad az egyes embernek. Ezzel is magyarázható, hogy nagyon kevés volt a markáns ellenállás. Elszórt egyéni hősök léteztek, de a közösségi fékek a legritkábban működtek. Két kivétel Dánia és Bulgária.

---

³⁴ *Ezt parancsolta az Úristen az embernek: a kert minden fájáról szabadon ebetsz, de a jó és a rossz tudásának fájáról nem ebetsz, mert ha eszel róla, meg kell bálnod.* (1Móz 2,16–17)

³⁵ Heller, 27. o.

³⁶ Cohen, 21. o.

³⁷ Kertész 1993, 82. o.

Egyik sem engedte – a német megszállás ellenére – zsidó polgárait elhurcolni.³⁸ Kivételes módon az ott lévő németek egy idő után elbizonytalanodtak, és nem erőltették a deportálást, vagy egyenesen elszabotálták. Ezek azonban a kivételek. A holokauszt gépezetében egy százaléknyi homokszem. Ami az általános, a pusztítás motorja volt, az az elferdített totalitáriánus rendszer-etika a náciknál, amely kikapcsolta az együttérzést és az irgalmat a cél érdekében.³⁹ A leírhatatlan bűnt nem démoni gonosz egyének követték el. Átlagos emberek képesek voltak létrehozni a poklot. A megszállt vagy szövetséges államokban a meglévő szélsőjobb és az antiszemitizmus elég erős alap volt ahhoz, hogy a gépezet működjön. Így jöhetett létre hétköznapi emberek által a pokol. Leírható pontos földrajzi koordinátákkal. Néhány ezer hősi történet a pozitív oldalon, és hatmillió gyilkosság a másikon. Ez a tudás a negatív tudása, a modern bűnbeesése, amelyet Auschwitz egyedülálló borzalma megmutat.

Auschwitzban nem a lisszaboni földrengés teodíceája az etikai kérdés, mert ami történik, kizárólag etikailag felelős emberek műve. Camus pestisében járvány tör ki, anélkül, hogy az emberek mellette vagy ellene bármit is tehetnének. Mindig ott van egy vallásos magyarázat lehetősége, kísértése, amely a bűnnel magyarázza az isteni büntetést. Egy ilyen magyarázat nemcsak a modern korban vitatott, hanem már az Ószövetségben is. A bölcses-

---

³⁸ Mindkét ország furcsa kivétel. Dániában a társadalom egésze, élén a királlyal, hivatalos eszközökkel akadályozta meg a deportálást. Még a sárga csillag bevezetése sem működött, miután a király közölte, ő lenne az első, aki viseli. Arendt leírja, hogy a semleges Svédországba mentés költségeit részben maguk a dánok fizették ki. Arendt, 195. kk. A másik példa Bulgária, ahol szintén nem talált az antiszemitizmus táptalajra. A nagy valószínűséggel a németek által megölt cár mellett az ortodox egyház egységes kiállása példaértékű. „A szófiai főrabbi elérhetetlen volt, ugyanis Sztepan szófiai metropolita bűjtatta, aki nyilvánosan is kijelentette, hogy Isten rendelte el a zsidók sorsát, embernek nem lehet joga sem kínozni, sem üldözni őket.” Arendt, 211. k.

³⁹ Pawlikowski

ségirodalomban és legvilágosabban Jób könyvében erős kritika hangzik ellene. Ahogyan Camus-nél Paneloux atya prédikál a pestis alatt szenvedő városnak, bűnbánatra felszólítva, Auschwitz esetében is fennáll ennek a vallásos magyarázatnak a kísértése. A teizmusból születő elképzelésnek választ kellene adnia az ártatlanok szenvedésére. Vajon miért a mélyen vallásos kelet-európai zsidók és nem a szekularizált amerikai zsidók estek áldozatul? – teszi fel az egyik kérdést Richard Rubenstein.⁴⁰ Miért a gyermekeket ölték meg elsőnek? Akármilyen bűnös is egy nép, kollektíven büntetheti-e Isten? Auschwitz nem láthatatlan erők keltette katasztrófa, hanem emberi tett. Mégis meghaladja az egyes ember etikai kereteit. Ennyiben hasonló a pestishez, amely pusztítva tör fel, és halált hagyva maga mögött tűnik el. Ami átemeli az egyszerű gonoszra, az a mérete és a közösségi jellege. Népszerűt egyedül nem lehet elkövetni. Az emberben kollektívan jelen levő elementáris gonosz létezésének példája a holokauszt. A modern módszerekkel dolgozó gyilkos barbarizmusban az elidegenedett közösségek elvesztették kohéziójukat. Az általános létbizonytalanságban, amely kezdetben csak gazdasági formában jelentkezett, majd a háborúval életveszéllyé is vált, a gyűlölet és érzéketlenség széles bázissal rendelkezett.⁴¹ A tömegben belül egy jelentős csoportot nem csak a passzivitás jellemezte: ők voltak a nácik Németországban, a nyilasok Magyarországon. Ők az emberben mindig jelen levő bestiális nyílt kiélésének példái.

„The source of the bloody barbarism of National Socialism lies not in some contingent anomaly within human reasoning, nor in

---

⁴⁰ Rubenstein, 17. o.

⁴¹ A hatalomra még nem jutott szélsőjobboldal számos választáson 30% feletti eredményt ér el. Ennyire széles az antiszemita bázis. A társadalom egy széles rétege „radikális” megoldásokban gondolkodik. Sikereket érnek el pl. Németországban 1932–33-ban, Magyarországon 1939 májusában. Ez a biztos társadalmi bázis antiszemita érzelmű. Magyarországon 1939-ben a nyilas párt tagsága 250-300 ezer fő.

some accidental ideological misunderstanding. (...) this source stems from the essential possibility of *elemental Evil* into which we can be led by logic (...) This possibility is inscribed within the ontology of a being concerned with being.⁴²

Az elementáris gonosz lehetősége ott van az emberben. A negatív végtelen lehetőségével számolni kell az emberrel kapcsolatban. Az emberben elementáris gonoszként működő totalitás, a nyugati kultúrában Auschwitz. Elmondható Kertész Imrével, hogy korunk nem az antiszemitizmus, hanem Auschwitz kora.⁴³ A modern új tapasztalata, hogy a jó és a rossz elszakadása (a bűnbeesés) óta jelen levő elementáris gonosz képes a végtelen irracionális ugrásra a negatívba, akár saját létét megszüntetve. Többről van szó, mint a gyökeres rosszról Kantnál. Az elementáris gonoszban a rossz a maga rossz voltában válik a maxima mozgatórugójává, s ez ördögi.⁴⁴ Amikor ördögiről beszélünk, nem túlvilági démonikusról van szó. Mindez az ember szabadságában rejlik, ahogy Hans Jonas megfogalmazza.⁴⁵ A negatív Auschwitznál más minőség, mint az egyes emberek gonoszsága. Érdeemes ezért megnézni a negatív mítosz szereplőit. Egy negatív antropológia jön létre, amely az emberi leépülést (áldozatok és tettesek különböző módon) mutatja be.

---

⁴² Levinas, 63. o. [A nemzeti szocializmus véres barbárságának forrása nem valami előre nem látott rendellenesség az emberi értelemben, sem valami véletlen ideológiai félreértés. (...) ez az ok az elemi Gonosz alapvető lehetőségéből származik, amibe a logika vezethet minket (...) Ez a lehetőség bele van írva a léttől megérintett létező ontológiájába.] Az idézet az 1934-es tanulmányhoz bevezetőként 1990-ben írt levélből származik.

⁴³ Kertész 1993, 40. o.

⁴⁴ Taubes, 193. o.

⁴⁵ Hans Jonas elméletéről részletesen alább lesz szó.

A szereplők

A negatív mítosz jellemzője, hogy a szerepek világosak, a jó és a rossz egyértelmű. Nincsenek nagy szürke zónák. Tettesek vannak és áldozatok, az előbbiek a rosszak, az utóbbiak a jók. Akik az áldozatok mellé állnak: igazak, akik a tettesek mellé: gonoszak. A mítosz radikalitása nem engedi meg a keveredést.

AZ ÁLDOZATOK

Áldozattá válni ártatlanul lehetett. Tenni, amivel kiérdemelte valaki, semmit sem. Születésük alapján ítélték pusztulásra az áldozatokat. Menekülésre komoly esélyük nem volt. A náci diktatúra áldozatai zsidók és cigányok etnikai alapon, fogyatékosok, homoszexuálisok, politikai ellenfelek nem etnikai alapon. Tér nélküli nép a náci téren és vérségen alapuló új rendje számára, ahogyan már szó volt róla, elfogadhatatlan. Ráadásul a zsidók közül sokan a gazdasági világválságban vergődő kapitalizmus központi szereplői. Könnyű a létbizonytalanságban levő alsó rétegek irigységét felkorbácsolni. A pogány náci felfedezik, hogy a zsidók az egyetlen komoly nem „keresztény” nép Európában. Ugyan a kereszténység története szempontjából probléma a zsidóság szerepe a kinyilatkoztatásban, de antijudaista megoldások Markion óta léteznek. A náciizmus pogánysága és barbarizmusa lehetővé teszi a zsidóság vallási és kulturális leértékelését. Keresztény aggályokat a pogány náci-keresztények, a Deutsche Christen oszlatnak el. Néhány év alatt visszafordítható az emancipáció, megtörténik az áldozatcsoport emberi értékeinek relati-

vizálása és elvétele. Ezután büntetlenül meg lehet őket fosztani emberi méltóságuktól. Az érték és méltóság nélkül magukban ottmaradók léte vagy nemléte közül a gonosz logika teljes beteljesítése a nemlét.

A „MUSELMANN”

Az áldozatnak nem volt elég meghalnia. Belül is össze kellett törnie. Ezt számtalan abszurd részlet szolgálta. Ilyen a táborokban az öngyilkosság tilalma. Haláltáborban tilos öngyilkosnak lenni. De ilyen a Schutzhaftjuden és a Transportjuden megkülönböztetése is. Az első csoportba a valamilyen törvénysértésért elfogott, letartóztatásban lévő zsidók voltak. Az ő helyzetük jobb volt. Eleve elkerülték a szelekciót, amely csak minden negyedik embert engedett életben maradni. Ez a sors a még a náciak által is elismerten ártatlan transzportzsidóknak jutott.⁴⁶ A áldozatok megsemmisítése egy kialakult rend szerint történt: sárga csillag, gettó, elszállítás, koncentrációs tábor. Lépésről lépésre közeledtek a vég felé, folyamatosan veszítik el méltóságukat az áldozatok, úton a táborokba.

A maradék emberi méltóságot nagyon rövid idő alatt eltörölő első idő után, a minden személyes tárgyuktól megfosztott, szerteiktől elszakított emberek átalakultak. A Sorstalanságban Kerész Imre pontosan leírja ezt a visszafordíthatatlan folyamatot. Fantasztikus, naivan rajzolt iróniával mutatja be a kamaszodó fiú benyomásait, aki a lágérban nő férfivá. Valami kiveszik, valami fény örökre kihuny. Még élő, de az emberséget adó sugárzástól már megfosztott emberek tömege, folyton meghalva, de ugyanolyan újakkal helyettesítve. Ezen szürke árnyak tömegét írja le a totalitáriánus népiártás iparának produktumaként Emil Fackenheim.

---

⁴⁶ Arendt, 239. o.

„According to Fackenheim, the most original and characteristic product of the Third Reich was the Muselmann, who is dead while alive and whose death is no longer a human death.”⁴⁷

Voltak, akik ellenálltak. Az ő ellenállásuk nemcsak a maguk, társaik és az ellenség szempontjából fontos, hanem az utódoknak is. Velük a legkönnyebb azonosulni. Az ő leépülésük csak fizikai, amennyiben a megtorlásra gondolunk. A fiatal Izrael állam számára is az első csoport, akikkel azonosulni tudott, akik identitást tudtak adni, a varsói gettó felkelői voltak. Ők fegyverrel a kézben, állva haltak meg. Azonban az ilyen esetek kivételek voltak. Miért csak ilyen kevesen vállalták az ellenállást? Miért jelentek meg a gyűjtőhelyeken, miért nem szöktek meg, míg csak kevés ór volt, miért hajtogatták össze a ruhájukat, mielőtt a gázkamrába mentek? – kérdezte az Eichmann-per ügyésze. Nem kapott választ a tanúként kihallgatott áldozatoktól. Az új Izrael állam kérdése szinte idegennek hangzik. Ugyan voltak, akik rájöttek, mi készül, menekültek, ellenálltak. Főleg a fiatalok között. Például Heller Ágnes is kilépett egy gyilkos menetből, Kertész Imre nem. Szerb Antal túl sokáig várt és bizakodott. A hazugság a tettesek részéről, amely valamelyest eltakarta a valódi célt⁴⁸ egészen a zuhanyzónak álcázott gázkamráig – egy magyarázat. Hannah Arendt válasza viszont a könnyű halál csábítása.

---

⁴⁷ Rubenstein, 184. o. [Fackenheim szerint a Harmadik Birodalom legeredetibb és legjellemzőbb szüleménye a Muselmann, aki már életében halott, és akinek halála nem emberi halál többé.]

⁴⁸ „Az állomásra ők is a fürdőbe mentek. Őket is felvilágosították a fogasokról, a számokról, a fürdés módozatáról, ugyanúgy, amiképpen minket. A borbélyok is ugyanúgy ott voltak (...) Aztán ők is bejutottak a fürdőhelyiségbe, ahol, hallom, ott is ugyanúgy megvannak a csövek meg a zuhanyok: csakhogy ezekből ott órájuk nem vizet, hanem gázt engednek. (...) Közben – hallom – végig igen szívesek hozzájuk, gondoskodás, szeretet veszi körül őket, a gyermekek labdáznak, meg énekelnek, s az a hely, ahol megfullasztják őket, igen szép, gyep, liget, meg ágyások közt fekszik.” Kertész Imre: *Sorstalanság*. Magvető, Budapest, 2002. 140. o.

Arról gondoskodott az SS, hogy a nyíltan ellenállók a legkegyetlenebb halálokat halják. Ez része a totalitáriánus elnyomásnak. Arendt a „könnyű halál kísértésének” nevezi az ellenállás nélküli halált. Ezzel csak kevesen szálltak szembe, mint például az amszterdami ellenállók. Ők azonban megtapasztalták, hogy van a halálnál rosszabb. Auschwitz különleges szörnyűsége, hogy emberi lények bábokként mennek a halálba. Ez az „SS diadala”, ahogy David Roussett nevezi.⁴⁹

Az ellenállás egy lehetősége a koncentrációs táborokban a saját személyiség megőrzése. Az alapvetően meghatározó élményekbe kapaszkodva, legyen az család, kultúra, hit. A tiltott imádság elmondása, egy dacos életcél megőrzése – a jövőre gondolás annak teljes irrealitása ellenére szembeszállás volt.⁵⁰ Ha kívülről nem is látszott az egyforma szürke halálba menő tömegben, voltak egyes emberek, akikben nem sikerült kiölni az emberség lángját. Kertész is leírja a menekülés ezen lehetőségét a kamaszfiú számára. Emlékezés az otthonra.⁵¹ Az áldozatok többsége nem tudott nem áldozattá válni. Hatvan év távolából tisztán látszik, sorsuk végül teljesen a külső segítségen múltott. Az utódok a nem hős, nem mártír, csak egyszerű ártatlan áldozatokat is kénytelenek identitásukba beleépíteni. Egyre megértőbben, részvétellel a hősoktól az áldozatok felé kell fordulni.

A gyilkos rendszer végül összeomlott, saját magát is elemész-

---

⁴⁹ Arendt, 21. o.

⁵⁰ Frankl, Viktor E.: Egy pszichológus megéli a koncentrációs tábort. In: *Az ember az értelemre irányuló kérdéssel szemben*. Kötet Kiadó, Nyíregyháza, 1996. 173. o.

⁵¹ De legkedvesebb időtöltésemül egy teljes, egy hiánytalan otthoni napot képzeltem mindig, megannyiszor el, reggeltől egészen estig lehetőleg, s egyre, továbbra is csak a szerénységénél maradván. (...) de hát én rendszeresen csak egy rossz napot képzeltem el, korai fölkeléssel, iskolával, szorongással, rossz ebéddel, s mindazt a sok lehetőséget, amit bennük akkor elmulasztottam, elvéttettem, sőt észre sem vettem, elmondhatom, itt a koncentrációs táborban most a lehető legnagyobb tökélyel mind helyrehoztam. Kertész 2002, 198. o.

tette esztelen harcában. Ma emlékhely van Auschwitz helyén. A túlélő áldozatok beszámolóí alapján napvilágra került az igazság. A jó és a rossz szerepe tiszta. Áldozat és tettes elkülönül.

A TETTESEK

„A náci? Rokonellentét. Egyszerűbb, mondhatni modernebb. Nem a taktika embere, leplezetlenül alapoz a kultúra évezredei során visszaszorított ocsmány ösztönökre. A náci fegyelem katonai fegyelem, különítményfegyelem. Sajátos ötvözete a bolseviknak, a gyarmati katonának, a középkori lovagnak, a főkönyvelőnek meg a konkvisztádornak. A náci az örület, az elszabadult kutyafalkák, a kocka alakra szabdalt tömegmozdulatok, a tajtékzó nemzeti ittasság, a gyilkosság és az öngyilkosság, a nyílt kétségbeesés és a nihil. Elitimitációval párosult kisebbségi komplexus. A náciizmus az ember idegszálaiban él mint gyűlölet, mint agresszió, mint bacchanália, mint butaság, mint menekülés, mint védelem a tömeg mélyén és mint a lerészegedett, lumpenné züllyött ember *munkakerülése*, megint csak Thomas Mann kifejezésével élve.”⁵²

Kertész Imre kiváló leírását adja a holokauszt tettesének, amikor a két 20. századi totalitáriánus rendszer tettesét hasonlítja össze. A holokauszt tettesei a náciak. Ők az ideológia létrehozói, végrehajtói, mindenki, aki egyetértett ezzel az eszmével. A legjelentéktelenebb helyeslően rábólintó kisembertől a hierarchia csúcsáig, egészen Hitlerig. Az ő szava az európai zsidóság kiirtására nem parancs, hanem íratlan törvény volt. Arendt különös figyelemmel kutatja végig ezt a szálát. Többször megállapítja, hogy a negatívnál leírt parancsetika általános forrása Hitler emberfölöttivé emelt személye volt. Eichmann, az adminisztratív

---

⁵² Kertész 1993, 14. k.

szervező pedig még csak nem is a dühödt antiszemita tömeggyilkos mintapéldánya. 1961-ben, Dél-Amerikából kicsempészve állították bíróság elé Jeruzsálemben. Hannah Arendt Eichmann pereinek végigkövetésével nemcsak egy személyre, hanem a náci gyilkosokra általában igaz leírást ad. Kísérlet a „hogyan volt képes erre?” kérdésbe beletekinteni. Kertész Imre leírása jól ráillik Eichmannra is. „Egy szolid polgári család deklasszálódott gyermeke”,⁵³ akinek a náci párt feltörése kitörési lehetőség. Egy tömeggyilkos, aki nyugodtan és valószínűleg igazan állíthatja, hogy soha nem ölt meg senkit, zsidót sem és nem zsidót sem. Ennek a valószínűleg igaz tényállításnak a cinizmusa gusztustalan. Mégis mutatja, hogy mennyire alkalmas az egyéni felelősség eltörlésére, ha az ember nem több, mint fogaskerek a gépezetben. Ez a Harmadik Birodalom egyik fő jellemzője. Eichmann kiváló példa erre. Számára az „Amtssprache” (a hivatali nyelv) az egyetlen nyelv, amit beszélni tud,⁵⁴ és a hivatali előléptetés mindenképp lett áll.

A holokausztot végrehajtó egységeket a normális katonák közül válogatták ki. Vezetőik az SS elitje voltak. Tehát a holokausztot nem kiemelkedően kegyetlen vagy erőszakos bűncselekményért elítélt, különösen agresszív vagy primitív személyek hajtották végre. Nem járt életveszéllyel, ha valaki áthelyezési kérelemmel kibújt a lágerekben való szolgálat alól.⁵⁵ A lelkiismeret elaltatása azonban, éppen azért, mert nem különleges, deviáns emberekről volt szó, szükséges feladat volt. Erre szolgált a történelmi szerep hangsúlyozása. Nehezebb volt más szinten az egyszerű animális reakció – amely a másik ember szenvedése nyomán támadó sajnálat – elfojtása. Ennek elérésére a sajnálat megfordítását alkalmazták. Himmler trükkje az volt, hogy a felébredő sajnála-

---

⁵³ Arendt, 44. o.

⁵⁴ Uo. 61. o.

⁵⁵ Uo. 110. o.

tot az elkövető magára vonatkoztassa.⁵⁶ Mennyit kell szenvednem, hogy ezt a nehéz feladatot kell tennem! Végső soron az önfelmentés alapja a háborús környezet volt. A második világháború közepén az emberi élet értéke mindenkori mélypontján volt. A németek, különösen a keleti fronton, a fajelmélet alapján alattuk állókkal barbár kegyetlenséggel bántak. A megszállt területeken a partizánok, zsidók, volt politikai tisztviselők helyzete eleve reménytelen volt. Csakúgy, mint az éhhalálra ítélt Lenin-grád 900 napos blokádjának tömeggyilkossága.⁵⁷ Végül a háború végén a német civil lakosságot is utólérte a bosszú, a fronton elszenvedett súlyos veszteségek mellett. A háború feloldotta az etikai fékeket, a halál és a kegyetlenség a hétköznapi élet részévé vált éveken át. Ez segített a tetteseknek lelkiismeretüket elaltatni. Bár az eredmények még így sem voltak tökéletesek. Például az osztrák pszichológus, Frankl írja le egy SS-táborparancsnoknak az esetét, aki saját költségén vásárolt gyógyszert a foglyoknak, de azt a táborfelelőst (foglyot) is, aki különösen kegyetlen volt társaival.⁵⁸ A határ emberség és embertelenség között húzódik egyéni szinten. Így létezik az igaz tettes és a gonosz áldozat abszurd csoportja.

Vajon minek tekinthetők a német polgárok a háború vége felé, tetteseknek vagy áldozatoknak? A drezdai bombázások 1945. február 13-án és a következő napokban több tízezer polgári áldozatot követeltek. Hamburg 1943-as bombázását Jürgen Moltmann is átélte. A britek az ún. „Operation Gomorrah” éjszakáján le-

---

⁵⁶ Uo. 124. o.

⁵⁷ Az 1941 szeptemberétől 1943 januárjáig teljesen elzárt és 1944 elejéig ostrom alatt tartott, éhhalálra ítélt városban sok százezer ember halt éhen. A németek nem is igyekeztek elfoglalni, egyszerűen ki akarták éheztetni. Ez a pokol, ahol az éhség kannibalizmusbá is torkollott, a nyugati fronton, „a civilizált” világban elképzelhetetlen volt. A saját pogány totalitáriánus diktátoruk alatt élő védők közül sokan 1944 után, túlélve a poklot, kerültek Szibériába apró ügyekért.

⁵⁸ Frankl, 176. o.

bombázták a várost. Moltmann így ír erről: „Ich war in der Innenstadt und der Freund neben mir wurde von einer Bombe zerrissen, die mich unbegreiflicherweise verschonte. Als ein »Überlebender aus Gomorrah« wurde ich Theologe und gab den Traum von Mathematik und Naturwissenschaften auf. (...) Ich selbst habe den Tod meiner Heimatstadt Hamburg 1943 nie als »mein Auschwitz« angesehen. Das käme mir anmaßend und respektlos vor. Ich bin aus »Gomorrah« entkommen.”⁵⁹

Gomora az anómiás közösség mítosza.⁶⁰ Olyan környezetet alakít ki a város, ahol a bűnt nem bünteti, hanem éppen létrehozza. A felszabadítástéológia Dél-Amerika politikai viszonyai között fogalmazta meg a strukturális bűn fogalmát, ami a bűnös struktúrára keresztül egy egyénileg megtörhetetlen rendszert hoz létre, ezt csak a rendszer megváltoztatásával lehet megszüntetni. A totalitarizmus az egyszemélyes vezetéssel és a kizárólagos ideológia miatt az egyéni szintén túlmutató bűnös rendszer. A politika mindent meghatározó rendszerré válik a társadalomban. A Huszadik században a történelem és a sors különös jelentőségű fogalmak lettek. Az egyes ember életét valószínűleg soha ennyire nem befolyásolták a történelmi fordulatok. Tehetetlenül állt a befolyásolhatatlan politikai fordulatok előtt. Lehet-e szó kollektív felelősségről ebben a században? Tillich a sors és bűn megkülönböztetésével keresi a választ. A közösség egésze felelős a közösség sorsáért, míg a konkrét bűnökért csak a bűnt elkövető

---

⁵⁹ Manemann, Jürgen – Metz, Johann Baptist (hrsg. von): *Christologie nach Auschwitz*. Lit Verlag, Münster, 1998. 106. k. [A belvárosban voltam, és mellettem a barátomat szétszakította egy bomba, ami engem felfoghatatlan módon megkímélt. Mint „gomorai túlélő” lettem teológus, és adtam fel álmomat a matematikáról és a természettudományokról. (...) Személy szerint szülővárosom, Hamburg 1943-as halálát soha nem tekintettem „az én Auschwitzomnak”. Ez nekem követelődzőnek és tiszteletlennek tűnt. Én „Gomorából” menekültem meg.]

⁶⁰ *Mivel már igen sok a jajkiáltás Sodoma és Gomora miatt, és vétükük igen súlyos-sá vált...* (1Móz 18,20)

– vonja meg a kollektív bűnösség summáját.⁶¹ Történelem alakította sors ez, amelyben a felsőbb gondviselés művét konkrétan tetten érni nagyon nehéz.

A szereplők közül végül azon kevesekről is essék szó, akik kivételek voltak, akik nem vesztették el morális tartásukat, emberiségüket. Az ég nem nyílt meg, Gomorát nem pusztította el kénköves eső. Isten nagy transzcendens beavatkozása, megmentő csodája elmaradt. A holokauszt apró csodái emberek által történtek. Ők sokszor életüket feláldozva mentették az üldözötteket. Részben szervezeten, részben egyéni akcióban. A társadalom legkülönbözőbb rétegeiből kerültek ki. Semleges ország diplomatája, aki azután egy másik pokolban maga is áldozat lesz. Lengyel csatornamunkás, aki kezdetben pénzért, majd ingyen bújtat és lát el élelemmel másfél éven át egy, a csatornába menekült családot. Magyar evangélikus lelkész, aki Magyarországon gyermekmentő akciót hajtott végre. Közöttük voltak hívők, akiket kifejezetten hitük vitt arra, hogy embereket mentsenek.

---

⁶¹ „Kollektív bűn nincs. De az emberiségnek van közös sorsa, amely bizonyos csoportokban sajátos sorssá válik, anélkül azonban, hogy megszűnne egyetemlegessége.” Tillich, Paul: *Rendszeres teológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 282. o.

Isten és a negatív mítosz

Auschwitz végső kérdése transzcendens. Annak ellenére, hogy a negatívumot emberek követték el, és a Gonosz banalitás útján jött létre. Az ember – Heller Ágnes kifejezésével: akár Isten színe előtt akar élni, akár nem – tehát vallásosságától függetlenül az immanensen túl keresi a választ erre a megmagyarázhatatlanra. Ha elfogadja, hogy Isten halott, akkor is ugyanúgy a helyén létrejött úr felé fordul, mint ha hívó, és kétségbeesését Istenének panaszolja. Ez a mítosz negatív, és Isten hiányáról szól. Ezzel szembesül az ember, akárhogy válaszol is az istenkérdésre.

A dolgozat második felében Isten és a negatív mítosz viszonyáról lesz szó. Ezen belül teszek kísérletet egy keresztény megközelítés lehetőségének felvázolására.

Isten hiányának kérdése ugyanúgy kérdés a zsidó teológia, mint a keresztény teológia számára. Alapvető különbségük általános történelemfelfogásukból és a holokauszt történetében betöltött szerepükből következik. A zsidóság számára Isten a magát a történelemben kinyilatkoztató, szövetségét a történelemben létrehozó és fenntartó, mindenható Isten. Folyamatos probléma ezért az ártatlan szenvedése. A lineáris történelemszemléletben nincs cezúra, de vannak meghatározó traumák, amelyek után új minőségben áll helyre a viszony az Úr és népe között. A keresztény teológia számára egy határozott cezúra van Jézus személyében, ami „előttre” és „utánra” bontja az időt. Erős eszkatologikus irányultsága, a kereszt szenvedésének központi helye és a „földi siralomvölgy” képzete ugyan más beállításba helyezi a szenvedést, mint a zsidó teológia, mégis, a megváltás és a világ állapota közötti durva különbség súlyos kérdést tesz föl. Az ártatlan szen-

vedése éppen a cezúra miatt más értelmet nyer. A holokauszt konkrét történetében a zsidóság az áldozat, ami a kereszténység cezúraértelmezését új fénybe kell hogy helyezze. A kereszténység szerepe rendkívül ambivalens. Nagyon komoly kérdések merülnek fel a kereszténység határai, szerepe, bűnei felől. Ezért a teológiai reflexiót is a legőszintébb önkritikának kell meghatározni.

Négy holokauszt utáni zsidó, szűkebb vagy tágabb értelemben teológiai koncepciót veszünk figyelembe az alábbiakban. Különösen fontos számomra Hans Jonas és Kertész Imre megfogalmazása.

HANS JONAS

Hans Jonas⁶² létrehozott egy mítoszt. Kezdetben megmagyarázhatatlan okból a „lét isteni alap”-ja úgy döntött, hogy teljes egészében belebocsátkozik a tér és idő kalandjába, magából semmit sem visszatartva. Ezen a feltétlen immanencián nyugszik a modern világ. Ezt az In-der-Welt-Sein-t mind az embernek, mind Istennek komolyan kell vennie. Isten belement ebbe az Odüsszeiába, hogy a végén gazdagabban kapja vissza saját magát. Kialakul a Föld, aztán az élet, amely véges. Az egyének által, akik létüket rövid időre kölcsönkapják, az önmagukat érzőkben (Selbst-Fühlen), a cselekvőkben és szenvedőkben a végesség tudatosulásának nyomása alatt állókban tapasztalja meg az istenség önmagát. Kezdetben ártatlan az egész létrejött világ, ahol aztán az ember kiemelkedése a teremtett világból egyben a szabadság és tudás eljövételét is magával hozza. Ezek a pusztán magát betöltő lét ártatlanságát átalakítják a felelősség feladatának a jó és rossz diszjunkciója alatt. Innentől a Transzcendens lélegze-

---

⁶² Hans Jonas ünnepi beszéde 1984-ben a tübingeni evangélikus teológiai fakultás Dr. Leopold Lucas-díjának átvételekor.

tét visszafajtvá figyeli az emberek tetteit: örömmel és szomorúsággal, meglepődéssel és csalódással, és Jonas reményei szerint magát érezhetővé téve, de a földi színpad dinamikájába be nem avatkozva.⁶³

Ez Hans Jonas mítosza az istenfogalomra. Fogalom (Begriff), és nem bizonyíték (Beweis), így tehet újra teológiai kijelentést a filozófus.⁶⁴ Ez egy szenvedő⁶⁵ (legkésőbb az ember kialakulása óta), alakuló (werdende)⁶⁶ és gondoskodó (sorgende)⁶⁷ istenség. Ez nem jelenti azt, hogy varázsló (Zauberer), mivel más cselekvőkre hagyta a gondoskodást, ezért nem mindenható Isten. Mint az ember területén a szabadság, ha abszolút mértékben létezne, értelmetlen lenne, ugyanúgy az isteni teljhatalom is, ha korlátlan lenne, értelmetlen lenne. Nem volna semmi, amire hasson. „All ist hier gleich »Null«.” A hatalom kapcsolati fogalom, a hatalomnak többpólusú kapcsolatra van szüksége. Ezen logikai és ontológiai érv mellett még egy teológiai érvet is felhoz Hans Jonas. A mindenhatóság és az isteni jóság csak azon az áron tartható fenn, ha feláldozzuk Isten megérthetőségét. A három közül – mindenhatóság, jóság, érthetőség – mindig csak kettő állhat fenn egyszerre.

Két oka lehet – Jonas szerint – Isten hatalomkorlátozásának. Első a két isten teológiája, a manicheista dualizmus, amely zsidó szempontból elfogadhatatlan. Második a platóni passzív medium, ami az ideál megvalósulását csak korlátozott mértékben engedi.

Jonas mítoszáat a Kabbala egy fogalmának kitágításaként értelmezi. A *zimzum*, ez a kozmológiai fogalom, visszavonulást, önkorlátozást jelent. A Végtelennek, ahhoz, hogy teremthessen,

---

⁶³ Jonas, Hans: *Der Gottesbegriff nach Auschwitz*. Suhrkamp, Frankfurt/M, 1987. 15–24. o.

⁶⁴ Uo. 9. o.

⁶⁵ Uo. 24. o.

⁶⁶ Uo. 27. o.

⁶⁷ Uo. 31. o.

össze kellett húznia magát, hogy létrejöjjön a semmi, amibe és amiből a világot megteremthette. Csak Isten továbbra is megmaradó önkorlátozása teszi lehetővé a teremtettség létezését rajta kívül. A zimzum fogalmában Isten még megőrzi szuverenitását, Jonas azonban még tovább megy. A teremtéssel Isten teljesen odaadta magát,⁶⁸ mondja Jonas, és ezzel saját sorsát az emberekre bízta. Isten csak együtt szenvedni tud a szenvedővel, mert a többiekre bízta a beavatkozást. Azokra az igazakra, akik a világot fenntartják.

Jonas mítosza nagy hatást váltott ki a filozófiában és a teológiában. Bultmann szerint Jonas mítosza esztétikai marad, és istenfogalma is esztétikai isten. Jonas ezt a kritikát nem fogadja el, szerinte istenfogalma nem esztétikai, hanem etikai. Levinas hiányolja a parancsoló etikait, amikor átfogalmazza Simone Weil mondását: „Die Zeit ist das Warten Gottes der um unsere Liebe bettelt” – „Die Zeit ist das Warten Gottes der unsere liebe befielt.”⁶⁹ Isten teljes önküresítésével veti szembe Levinas: „Der Sinn von Auschwitz ist ein Leiden, ein Glauben ganz ohne Versprechen. Das heißt: tout-à-fait gratuit. Und dann sage ich mir: aber das kostet zu viel – nicht den lieben Gott, sondern die Menschheit.”⁷⁰

Eberhard Jüngel egy előadásban válaszolt Hans Jonasnak. Markánsan keresztény véleményt fogalmaz meg, ugyanakkor elfogadja a teremtésben az isteni önkorlátozást. Elhatárolja a kezdeti önkorlátozó isteni teremtetést (ex nihilo) a káosznak a mámoros alkotásban formát adó öncélúságtól.

---

⁶⁸ Uo. 47. o.

⁶⁹ Henrix, Hans Hermann: *Machtensagung Gottes. Eine kritische Würdigung des Gottesverständnisses von Hans Jonas.* <http://www.jcrelations.net/de/?id=850> (2005. 01. 24.) [Az idő Isten várakozása, amely a mi szeretetünkért könyörög. Az idő Isten várakozása, amely a mi szeretetünket parancsolja.]

⁷⁰ Uo. [Auschwitz értelme szenvedés, hit teljesen ígélet nélkül. Ez annyit jelent, mindent ingyen tenni. És ezek után azt mondom magamnak: ez túl sokba kerül – nem a Jóistennek, hanem nekünk, embereknek.]

Jonas véleménye, amelyben a zsidó teológiától teljesen idegennek tartja az érthetetlen, abszurd Isten fogalmát, vitatható. Az érthetetlen isteni terror ószövetségi alapjának tekinthető Izsák feláldozásának története. Michael Wyschgorod ezért állapíthatja meg: „Der jüdische Glaube ist ... von Anbeginn an Glaube, daß Gott tun kann, was menschlich unbegreifbar ist. (...) In unserer Zeit schließt das den Glauben ein, daß trotz Auschwitz Gott Seine Verheißung erfüllen wird, Israel und die Welt zu erlösen. Kann ich verstehen, wie das möglich ist? Nein.”⁷¹

A deus absconditus elfogadása feladja Isten érthetőségét. Luther a *De Servo Arbitrio*-ban ennek markáns megfogalmazását adja. Az elrejtett istent nem dicsérjük, nem imádjuk, csak a kinyilatkozott Istent. A deus absconditus a teljes világképről való lemondást jelenti, és a töredékes világkép elfogadását állandóan jelenlévő hatalmas mélységek ittlétével. Ez a töredékesség nagyon szimpatikus David Tracy számára, amikor Luther elrejtőzködő istenfogalmát újra előveszi mint a teológia új kifejezésformáját⁷². Programjának címe: „The post-modern re-naming of God as incomprehensible and hidden.”⁷³

---

⁷¹ Uo. [A zsidó hit... kezdetektől fogva hiszi, hogy Isten megteheti, ami emberileg felfoghatatlan. (...) A mi korunkban ez magában foglalja a hitet, hogy Isten Auschwitz ellenére beteljesíti ígétét, megváltja Izraelt és a világot. Megérthetem-e, hogyan lehetséges ez? Nem.]

⁷² „(...) Luther, with his incredibly unsettling understanding of the hiddenness of God. I have read no other Christian like Luther on the Hidden God.” David Tracy: *Form & Fragment. The bidden and incomprehensible God.* (1999) http://www.ctinquiry.org/publications/reflections_volume_3/tracy.htm (2004. 02. 20.) [..Luther hihetetlenül nyugtalanító felfogásával Isten elrejttségéről. Soha nem olvastam más Lutherhez fogható keresztény szerzőt az elrejtett Istenről.]

⁷³ [Isten posztmodern újnevezése érthetetlenként és rejtettként.]

A holokausztheológia első meghatározó műve Richard L. Rubenstein *After Auschwitz* című műve 1966-ból. Erős hatással volt rá az „Isten halott”-teológia. A 60-as években koncepciója nagyon sok kritikát váltott ki zsidó teológiai körökben. Azóta saját álláspontját is sok helyen felülvizsgálta, és az általános közvélemény is megértőbb lett művével szemben.

Rubenstein a holokausztot nem mellékesen érinti, hanem fordulópontnak tartja a zsidó nép vallásában. Ha Isten mindenható és igazságos, és Izráel a választott népe, akinek sorsába aktívan beleavatkozik, akkor Isten akarata volt a hatmillió áldozat. Ez elfogadhatatlan. Ennek az istennek a halálát fogalmazza meg Rubenstein. Teológiájának fő építőelemei: egy feminin, kannibaliszta, kánaáni földvallás visszatérése; Tillich megfogalmazása Istenről mint a lét alapjáról; a negatív teológia; Hegel szellemfogalma. Tagadja a kiválasztottságot. Az élet és a halál egy fogalom két része nála. Ezért a már sokban visszafogott második kiadásban sem fogadja el a túlvilági egyéni élet lehetőségét. A világ történetét a kabbalista En-Sof isteni kiválásának és önmagába visszatérésének folyamataként fogja fel. Ebben Pál eszkatológiájára is hivatkozik, hogy Isten legyen minden mindenkben (1Kor 15,28).⁷⁴

ARTHUR COHEN

Arthur Cohen elsősorban író, aki művében átlép az esztétikai síkra. Ez a lépés Adorno híres kijelentése óta – Nem lehet többé verset írni Auschwitz után – különösen fontos. Heller Ágnes is elemzi ezt a kérdést, csakúgy, mint Kertész Imre. Magáról a borzalom lényegéről – és ezt a teológiának kell a legjobban tudnia

⁷⁴ Rubenstein, 304. o.

– valóban nem lehet sem filozófiai, sem történeti, sem epikai művet írni. Valahol pontosan a költészetben, esztétikai síkon lehet a leginkább közelíteni a felfoghatatlan felé. Cohen, mikor Rudolf Otto szentről alkotott fogalmából a *tremendum*ot emeli ki, pontosan ezt teszi. Ezt a riasztó, érthetetlen, végtelen jelleget emeli ki a misztériumban. A hangsúly azonban nem a misztériumon, hanem a mérhetetlenségen van.

„It is the immensity of the event that is mysterious but its nature is not mystery.”⁷⁵ Transzcendens abban az értelemben, hogy meghaladja az immanenset, de igazából szubcendens. „[T]he appropriate neologism for the poetic direction of this *tremendum* is that it »subscends« its origins, digging deeper into the infernal abyss of human and historical negativity.”⁷⁶

Az „abyss” fogalma az a kulcsfogalom, amellyel leírja a *tremendum* – a holokauszt – lényegét. Azt a negatív mélységet, amely a transzcendenssel ellentétes irányú, az ember felfogóképességét túlhaladó léttagadás.

AZ ELBESZÉLÉS SZELLEME

A teológia számára – véleményem szerint – legeredetibb megközelítés Kertész Imrénél az elbeszélés szelleme. Isten kitapinthatatlan helyét átveszi az elbeszélés szelleme. A különösen érzékeny géniusz, József Attila, korát megelőzve⁷⁷ megírta azt a verset, amely figyelmeztet a veszélyre. Az elbeszélés embere veszélyben van. Embertelen „szörny-államok” és „ordas eszmék” készülnek elnémitani.

---

⁷⁵ Cohen, 29. o. [Az esemény mértéke misztérikus, de a természete nem misztérium.]

⁷⁶ Uo. 30. o. [A megfelelő neologizmus ezen *tremendum* költői irányára, hogy „szubcendentálja” saját eredetét, mélyebbre ás az emberi és történelmi negatívítás pokoli mélységébe.]

⁷⁷ 1937. január.

*Mint gyermek, aki már pibenni vágyik
és el is jutott a nyugalmas ágyig
még megkérelek, hogy: „Ne menj el, mesélj” –
(így nem szökik rá hirtelen az éj)
s míg kis szíve nagyon szorongva dobban,
tán ő se tudja, mit is kíván jobban,
a mesét-e, vagy azt, hogy ott legyél:
így kérünk: Ül le közénk és mesélj.
Mondd el, mit szoktál, bár mi nem feledjük,
mesélj arról, hogy itt vagy velünk együtt
s együtt vagyunk veled mindannyian,
kinek emberhez méltó gondja van.
Te jól tudod, a költő sose lódít:
az igazat mondd, ne csak a valódit,
a fényt, amelytől világlik agyunk,
hisz egymás nélkül sötétben vagyunk.
Abogy Hans Castorp madame Chauchat testén,
badd lássunk át magunkon itt ez estén.
Párnás szavadon át nem üt a zaj –
mesélj arról, mi a szép, mi a baj,
emelvén szívünk a gyásztól a vágyig.
Most temettük el szegény Kosztolányit
s az emberségen, mint rajta a rák,
nem egy szörny-állam iszonyata rág
s mi borzadozva kérdezzük, mi lesz még,
honnan uszulnak ránk új ordas eszmék,
fő-e új méreg, mely közénk batol –
meddig lesz hely, hol fölolvashat?...
Arról van szó, ha te szólsz, ne lobadjunk,
de mi férfiak férfiak maradjunk
és nők a nők – szabadok, kedvesek*

– s mind ember, mert az egyre kevesebb...
Foglalj helyet. Kezdd el a mesét szépen.
Mi hallgatunk és lesz, aki csak éppen
néz téged, mert örül, hogy lát ma itt
fehérek közt egy európaiat.

A sors nem hallgatta meg a költőt. Az „ordas eszmék” végigpusztították Európát. A pusztulás után nem maradt más, mint az emlékezés. Az elbeszélés szelleme értékeli végül a történeteket. A sokmillió tragédia adja ki az elbeszélés végső értékítéletét. Az emlékezés tartja nyitva a múltat.

„Az első pillanattól kezdve, amikor messze nem tártult még a világ elé, hanem a névtelen mélységek rejtékelyén zajlott napról napra névtelenül, s csupán a részesek, az áldozatok és a hőhérok titka volt: a holocausthoz az első pillanattól kezdve valami iszonyú szorongás tapadt – a feledéstől való szorongás. Ez a szorongás túlcsapott a borzalmakon, az egyéni életeken és halálokon, túlcsapott az igazságtétel mohó igényén, *Túl a bűnön és bűnbódésen (Jenseits von Schuld und Sühne)*, hogy Améry könyvét idézzem, amelyről ma itt mindnyájan beszélünk; ezt a szorongást kezdettől fogva szinte valamilyen metafizikai érzés hatja át, ami a vallásokra, a vallásos érzésre jellemző. S mintha csakugyan a bibliai kifejezés illenék ide leginkább: »A te atyádfiának vére kiált énhozzám a földről.« Ha a holocaustot az imént szubkultúrának neveztem, vagyis egy bizonyos, mondhatni kultikus szellem által összekapcsolt lelki és érzelmi közösségnek, akkor ebből a feledéssel szembeszegülő szenvedélyből, ebből az időben inkább mindegyre növekedő, semmint csökkenő igényből indultam ki; és hogy ezt az igényt a tágasabb kultúra is elismeri, sőt befogadja és a saját részévé teszi-e végül, az attól függ, hogy ez az igény mennyire bizonyul megalapozottnak.»⁷⁸

---

⁷⁸ Kertész 1993, 33. o.

A történelemben azonossá válik objektum és szubjektum.⁷⁹ Az egyénben, egyéni emlékezetében lecsapódik az egész történet. A történelem emlékezet – mondja Taubes. Isten az Emlékezet, az abszolút emlékezet, aki mindenről tud és mindenre emlékezik. Az Elbeszélés minden részlete, minden aprósága benne nyugszik, az utolsó hajszálig. Az ember istenképű, mert emlékezik. Itt az emlékezés a pozitív, és a feledés a negatív. Amennyiben emlékezik, szemben áll az elmúlással. Ezért lényeges az idő dimenziója a tér ellenében. Izráel mint az idő népe, amennyiben emlékezik, életben marad. A deuteronomiumi parancs is emlékezésre szólít: „El ne felejtkezzél az Úrról, aki kihozott téged Egyiptom földjéről.”⁸⁰ Az emlékezés ünnepe a zsidó újév ünnepe, JHVH trónra lépése, ahol három lépcsőben – a Királyság kezdete, emlékezés, megváltás – zajlik le Isten trónra lépésének drámája.⁸¹ Isten itt a szövetségkötésre emlékezik, ahol megígérte a megváltást. Itt kapcsolódik be Kertész Imre *Elbeszélése*.

„Amióta Nietzschétől megtudtuk, hogy meghalt az isten, igen súlyos probléma lett, hogy – természetesen a számítógépesített hatósági nyilvántartáson kívül – ki tartja számon az embert; magyarul szólva, hogy *kinek a tekintete előtt élünk*, kinek tartozik az ember számadással, a szó etikai, már bocsássanak meg nekem, de igenis: a szó *transzcendentális* értelmében. Az ember ugyanis dialogikus lény, szakadatlanul beszél, és azt, amit mond, illetve *elmond*, panaszzai, gyötrelmei nem pusztá ábrázolásának, de tanúságtételnek is szánja, s titokban – »tudat alatt« – azt akarja, hogy e tanúságtétel minőséggé, e minőség pedig törvényformáló szellemi erővé váljon. Albert Camus a *L'homme révolté*ban – úgy hiszem, ő maga is valaki mástól: alighanem Shelleytől idézi – azt mondja: »A költők a világ törvényhozói.« Azt hiszem, vala-

---

⁷⁹ Taubes, 21. o.

⁸⁰ 5Móz 6,12

⁸¹ Taubes, 21. o.

honnan innen kell kiindulnunk. Mert igaz ugyan, hogy a költők – és ezt a szót itt igen tágan kell értelmeznünk, a kreatív képzeletre általában –, hogy tehát a költők nem *hozzák* a törvényt, mint az alkotmányjogászok a parlamentben, de ők azok, akik *engedelmeskednek* a törvénynek, annak a törvénynek, amely a világban még mindig törvényként működik, és amely a történeteket, és a nagy embertörténetet is, teremt és szerkeszti. A költő az, aki sosem véthet e törvény ellen, mert akkor műve igazolatlan, vagyis egyszerűen rossz lesz. Engedjék meg, hogy ezt a megfoghatatlan s mégis mindennél hatékonyabb törvényt, amely nemcsak hogy irányítja szellemünket, de amelyet szakadatlanul mi magunk táplálunk eleven életünkkel, hiszen különben nem létezne: hogy ezt a törvényt most, jobb híján és tanácsalanságomban, a Thomas Manntól kölcsönvett kifejezéssel, egyszerűen az *elbeszélés szellemének* nevezzem. Ez dönti el, hogy mi és hogyan kerül be a mítoszba, hogy mi marad meg egy civilizáció történettárában, annak ellenére, hogy ezt oly gyakran szeretnék eldönteni inkább az ideológusok. Úgyszólván sosem sikerül nekik, úgy legalább, ahogyan ők szeretnék. A mítoszról valami más dönt, valami titkos és közös elhatározás, ami nyilván valódi lelki motívumokat, szükségleteket tükröz, amiben megjelenik az igazság. Mindennapi életünk horizontját ezek a történetek határolják, ezek a – végső soron – *jóról és rosszról szóló történetek*, és e horizonton belüli világunkat a jóról és a rosszról való kifogyhatatlan suttozás hangjai hatják át. Megkockáztatok egy vakmerő kijelentést: egy bizonyos értelemben és egy bizonyos síkon kizárólag az elbeszélés szelleme kedvéért élünk, ez a mindannyiunk szívében-fejében szakadatlanul formálódó szellem foglalta el isten szellemileg kitapinthatatlan helyét; ez az a képletes tekintet, amit magunkon érzünk s mindent e szellem fényében teszünk vagy nem teszünk.⁸²

---

⁸² Kertész 1993, 9. o.

A jóról és rosszról szóló történetek állítják helyre a felborult világ rendjét. Az ember alapvető igazság utáni lelki szükséglete erre a tisztánlátásra irányul. A szövetség morális alapon áll. A szövetségre nem Isten emlékezik, akinek helye szellemileg kitapinthatatlan lett, hanem az ember. Az abszolút szövetségsszegésben, az abszolút tagadásban jut oda, hogy feldereng a Törvény. A Tremendum, az általa létrehozott taszító borzalom kergeti az embert vissza a szövetséghez. Az abszolút szerződésszegés, a holokauszt sötét fényre életre kelti a Szerződést.⁸³

SZEMBENÉZÉS – KAIN, ÁBEL ÉS A NEMZEDÉKEK

Egy olyan irracionális történetet, amelyben a coheni értelemben kinyílik a végső mélység szakadéka, nem lehet feldolgozni. Az emlékezés és a szembenézés viszont független az értelmességtől. Kain és Ábel története óta jelen van a világban az ártatlan meggyilkolása. Kain megteheti tettét, és nem kell elpusztulnia. Erkölcsi döntésének szabadsága az, hogy a gonosz felett uralkodik vagy nem. Nem teszi, és testvérgyilkos lesz, áldozatának vére az ég felé kiált. Érdekes, hogy ő a tér embere, a földművelő. A vérontás helyéről elkergeti az Úr, de tilos őt megölni. Kain megmaradása és jelenléte az emberiségben védelem alatt áll. Kain nemzetsége azóta is képes az ártatlan másikat megölni. Elbukik erkölcsi értelemben, az elbeszélés szelleme negatív ítéletet mond róla, de magát a tettet elkövetheti. Nemcsak egyes embert ölhet meg, hanem tömegeket is. Az elbeszélés kezdetétől megtörténik a végtelen mélység, az abisszum kinyílása az emberi gonoszság által. Ezzel szembe kell nézni tetteseknek és áldozatoknak. A szembenézés és az élet folytatása nem hozhat lezárást és felejtést. Ádám és Éva újabb gyermeke Ábel helyett Sét. Jób sokszo-

---

⁸³ Heller, 13. o.

rosan visszakapja az elveszett vagyont. De vajon el tudta-e felejtetni az első emberpár Ábelt és Jób a családját?

A holokauszt a megnyílt abisszum. Nem egyéni, hanem közösségi, nem a történelem előtti kor, hanem a múlt század közepe. Hatvan év a távolság. A holokauszt feldolgozása már a többedik generációban tart. Anélkül, hogy történeti kutatást végeznénk, érdemes a szembenézés néhány tendenciájára odafigyelni. A kérdés az autentikus emlékezés lehetősége.

Heller Ágnes az emlékezés három hullámát vázolja fel. Az első közvetlenül a holokauszt utáni időszak. A túlélő áldozatok részéről a velük történtek elhelyezése, a szabadság idegensége a téma. Különösen megdöbbenően fejezi ki ezt az első pillanattól abszurd állapotot Kertész Imre a *Sorstalanság* utolsó oldalain, ahol az újságíróval próbál beszélni a főszereplő. Honnan jön, koncentrációs táborból? *Természetesen*. „Természetesen” – válaszolja minden kérdésre. Éhezett, szenvedett, verték, hiszen koncentrációs táborban volt. Mit érez? Gyűlöletet. Ki ellen? Mindenki ellen. Nem értik meg. Sem az újságíró, sem az otthon maradt öreg rokonok. Szétszakadt a történetük. Akik nem voltak ott, nem tudnak részt venni a történetben. Együttérezni ebben a mélységben lehetetlen. Megérteni csak az elpusztult lágerlakók, mint Citrom Bandi tudják. Emlékezés azokra, akiknek „minden igazolásuk csakis ez a számbavétel, az én ittlétem lehet”.

Akik túléltek, de családjuk odaveszett, a személyes gyász nehézségét élik át. „A nem tért vissza eufemizmusa akadályozta a gyász-munkát.”⁸⁴ Ahogyan „elvitték” őket, úgy „nem jöttek vissza”.

A túlélő áldozatokat az értelmetlen halálon kívül a saját túlélés kérdése is nyugtalanította: „mi viszont visszatértünk a halálból. Életünk épp oly értelmetlen volt, mint az ő haláluk. A gyászmun-

---

⁸⁴ Uo. 87. o.

ka így lehetetlenné vált.⁸⁵ Így a gyász helyett a felejtés kísérlete jött, ez azonban lehetetlen. Maradt a hallgatás.

A tettesek ebben az első szakaszban részben valamilyes kijózanodást és szembesülést éltek át. Az emberáldozat előkészületei (megjelölés, összegyűjtés, elszállítás) nyíltan történtek. A gyilkosság a szemek elől elrejtve, félig-meddig titokban zajlott. Megdöbbenhetett az addig elaltatott lelkiismeret. A tagadás, az öncsalás nem volt tovább lehetséges. Viszont ezzel egy időben a visszatért túlélőket nemcsak értetlenség, de ellenségesség is fogadta. Az elkobzott javak új tulajdonosai, a meggyőződéses antiszemiták helyenként egyenesen pogromokkal tudatosították, például Lengyelországban, hogy visszatérésről szó sem lehet. Ebbe a folyamatba illeszkedik egyes egyházi vezetők ambivalens megnyilatkozása rögtön a háború után. A magyarországi egyházi-teológiai feldolgozás korai szakaszának példája a *Haladás* című folyóirat 1946-os vitája.⁸⁶ A főpapság mint az előző rendszer politikai elitjének tagjai, felsőházi képviselők és az első két zsidótörvény megszavazói nehéz helyzetben voltak. Egészen a harmadik zsidótörvényig, illetve a német megszállásig nem sok menthető van szereplésükben. Azután is elmarad a határozottságuk a szükségéstől. Kiugrási kísérleteik eredményessége 1944. október 15-éhez hasonló. Az egyházak tevékenysége beleolvad a magyar politikai elit gyenge hintapolitikájába: taktika, félelem, ellenérvés, engedelmisség. Egyéni bátor életek jelentenek kivételt. Például Remete László jolsvai hitoktató, aki politikai ellenállóként mártírhalált halt,⁸⁷ vagy ifj. Varga Zsigmond református teológus, akit egy bécsi prédikációja miatt vittek koncentrációs táborba, ahol meghalt.

---

⁸⁵ Uo. 86. o.

⁸⁶ Monori Áron: A szembenézés kudarca. *Beszélő* 2004/7–8. <http://beszelo.c3.hu/archivum/index.htm> (2005. 02. 16.)

⁸⁷ Sztéhlo Gábor: *Isten kezében*. Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1986. 10. o.

Széles körben azonban a helyzet komolyságának tudatosulása, mint a magyar politikai elit nyugat-barát köreiben, csak a német megszállás után következik be.

Vád és védelem furcsa egysége jellemzi még a háború után is például Ravasz László megnyilatkozásait. „[A magyar keresztény társadalom] a rendkívül ügyes propaganda következtében nem vette észre, hogy gonosz eszmeáramlatról van szó. (...) [V]alami gonosz világördögösség szállta meg a lelkeket.”⁸⁸

Péterffy Gedeon, a budapesti Központi Papnevelő Intézet előljárója szerint „a római katolikus egyház egy pillanatra sem inogott meg és nem tért el a tiszta és nemes emberi eszményeket tartalmazó krisztusi tanítástól. (...) tisztán erkölcsi súllyal fellépő lelki hatalomtól pedig csodákat várni nem lehet.”⁸⁹

Az egyházak felelőssége, ha már a radikális szembeszállás és a vértanúság kockázatát mint szervezet nem vállalták, egy ponton még kritikusabb. Ez a keresztény-nemzeti-konzervatív eszme létrehozása és egyértelmű támogatása a Horthy-korszakban. Ennek alkotóeleme volt az antiszemitizmus. Mérgező, hol feltörő, hol mélyen szivárgó búvópatakja kétezer éves, és ma is jelen van a magát kereszténynek (zsidóságtól megkülönböztető értelemben) tartó középosztály lelkében. Ez a legfőbb akadálya az őszinte keresztény szembenézésnek, és ez az oka a kényelmetlen érzésnek a téma kapcsán. Hogy mozgatórugója valakinél a pogány fajgyűlölet vagy a keresztény fundamentalista kizárólagosság igénye, az mindegy. Amikor a másodikat ennyire szigorúan ítéljük meg, le kell vonni a keresztény teológia számára azt a következtetést, hogy a keresztény nemzeti egység és a kizárólagosság igénye mindenkorra elveszett. Anakronizmus.

A társadalom kezdeti szembenézése hallgatásba ment át. A továbbiakban Magyarországon a második totalitáriánus rendszer

---

⁸⁸ Monori

⁸⁹ Monori

alatt a kérdés tabu volt. Ez a szembenézést egészen a rendszer-váltásig lehetetlenné tette.

„A proletárdiktatúra nem szerette, ha a holocaustot emlegették, s mivelhogy nem szerette, szinte maradéktalanul el is hallgattatta az ilyen hangokat, vagy a konformista eufemizmusok sé mái közé szorította.”⁹⁰

A második emlékezési hullámot a holokausztot átélte generáció gyermekeinek kérdései váltották ki. A túlélőket elmondásra szorították a gyermekek identitáskeresésének kérdései. Ábel utódai tudni akarták, kinek a gyermekei, Kain utódai, a még mindig Kain-lelkű kisebbséget leszámítva, az áldozattal kezdtek azonosulni.

Ez a szerepcserre vezet el a harmadik hullámhoz. A katarzis lehetőségéhez az egyidejűségben – a szembenézés lehetséges gyümölcséhez. A középkori misztériumjátékokhoz hasonlóan, írja Heller, az azonosulás a bűnösrel vagy az áldozattal nyitja ki az időt. A feldolgozás folyamatában a bűnösök utódai az áldozattal azonosulnak. Sőt Heller továbbmegy, amikor minden túlélő áldozat és tettes és ezek, illetve azok utódai, azaz minden *túlélő* számára az autentikus emlékezés céljának a bűnösség vállalását tartja. Ez vezethet el felelős létezéshez.

„Ha Isten fölteszi a kérdést: Káin, hol vagy? – mi mindnyájan azt felelhetjük: én öltem meg a testvéremet, én vagyok az, aki meg tudta ölni a testvérét, de megmenekültem. Aki felelni tud, az képes felelősséget is viselni. Az emlékezetben, vagyis az emlékezés során olyasvalamiért is felelősséget viselhetünk, amit nem tettünk meg, de megtehettük volna. Ez jelenti azt, hogy felelősséget viselünk saját életünkért és felebarátaink életéért.”⁹¹

Nem nehezebb-e ezt az áldozatnak kimondani, mint a társbeteg társadalom mai generációjának? Akik az „én öltem meg test-

---

⁹⁰ Kertész 1993, 23. o.

⁹¹ Heller, 96. o.

véremet” felelősségét nem érzik, és nem képesek kimondani, azok a saját magukért és a másokért való felelősségre még mindig nem képesek.

Az emlékezés, az elképzelés nagyon nehéz feladat, amivel szemben ott az önvédelmi reflex, hogy szét ne zúzza az embert a feladat súlya, inkább kikerüli.

Intézmények ugyanolyan nehezen tudják feldolgozni a múltat, mint egyének.

Egy teológiai dolgozatban a szembenézés nehézsége az egyházban központi kérdés, nem történeti, hanem teológiai szempontból. Mi a félelem oka? A holokauszttal kapcsolatban különösen Kelet- és Közép-Európában még mindig furcsa idegenség tapasztalható. Rossz lelkiismeret, megmaradt antiszemitizmus, felejteni akarás. Tény, hogy a társadalom és az egyházak szembenézésére halasztó hatással volt a pártállami rendszer. Franciaországban és Németországban jó ideje megszólalt a bűnbánat hangja. Példa erre Jean-Marie Lustiger, Párizs volt érseke, akinek szülei megjárták a lágereket, és aki mint zsidó kért bocsánatot a keresztények nevében. Példája talán a lehető legösszetettebb. Tillich fent említett sorsfogalma alapján a sorsért mint a közösség tagjai, mindenki felelős, még a helytálló keresztény hitvallók is.

Az egyház nem tud erkölcsileg elkülönülni a társadalomtól, legkésőbb Konstantinus óta. Nem áll morálisan sem a társadalom felett, sem alatt. Egy kis hitvalló, mártír mag ekkleziológiai értelemben lehet a valódi, láthatatlan egyház. A nagy, látható társadalmi-politikai szervezetnek azonban, ugyanúgy, mint a társadalom egészének, végig kell járnia a szembenézés útját. Nem takarózhat a hitvallókkal, akiknek áldozatos, bátor hitét mindenkire kiterjeszti. A keresztény válaszokat még mindig kettősség jellemzi. Ez nevezhető egyfajta terelésnek.

A terelés a felelősség vállalása helyett annak megosztása és relativizálása. Feltételekhez köti a saját felelősségvállalást, ami első sorban más bűnök bűnöseinek felelősségvállalását jelenti. Ennek

a hatása a relativizálás. A bűn így nem egyedi, hanem a hasonló bűnök sorában egy. A pozitív példákkal utólag azonosul. Ezzel részfelelősséget vállal csak. Megosztja a felelősségét. Nagyon jellemző a terelés a magyar történelmi egyházak reakcióira.⁹²

A terelés nem fog előre vezetni. A feldolgozás elején jár a magyar társadalom és benne az egyházak. Nem teszi könnyűvé a folyamatot a magyar történelem 1945 utáni alakulása. Gordiuszi csomóvá álltak össze mára a történelmi vétkek bonyolult szálai.

Az „örzője vagyok?” kérdésre azonban a terelés válasza a felelőség megosztásával és relativizálásával végül inkább lemond a felelőségről. Részben megfordít egy ok-okozati sorrendet, amely a sztálinizmus kiépülésében a túlélő zsidóság szerepét teszi okká. Ezzel végtelen kört nyit. Az idő sorrendjének megtartása segíthetne a felelőség érzésének kialakulásában és egy minden ártatlan áldozatra – az áldozatra – koncentráló emlékezés felelőségre ébresztő kultúrájának létrejöttében.

---

⁹² „De nehéz a bocsánatkérés egy közegben, ahol túl gyakran habzó dühvel és egyoldalúan vetik fel e kérdést: mintha a katolikus egyház vagy a kereszténység egészében antiszemita lett volna. Amikor alig hallunk legalábbis arról, hogy sokan életüket kockáztatva mentették a zsidó testvéreket, s többen valóban életükkel is fizettek ezért. Vajon vitatható-e, hogy tízszer, húszszor annyit írnak, és sokszorta annyi filmet vetítenek pl. a zsidóságot sújtott holokausztról, mégpedig nem ritkán az egyház egyoldalú vádolásával, mint ahányszor a – minket ugyancsak elég közelről érintő, és sok hívő embert börtönnel, üldözéssel vagy halállal sújtó – kommunizmus bűneiről, és világszerte százmillió nagyságrendbe sorolható áldozatairól, gulágjairól és embertelenségeiről? Nehéz helyes arányokat kívánni, de egyes kérdések ilyen elhallgatása nem vált-e ki természetzerű elkeseredettséget, haragot és igazságtalanságélményt? S ilyenkor ugyanennek a (jogos) kérdésnek a felemlegetését sokan jogtalannak érzik. S nem teszi-e még nehezebbé a kérdéseikre való méltó válaszolást az a körülmény, hogy hasonló kérdéseket sokszor olyan személyek és pártok képviselői is nekiszegeznek a nagy egyházaknak, amely pártoknak, illetve tagjaiknak ugyancsak sok bocsánatot kérni valójuk lenne, erről azonban ők folyamatosan elfelejtkeznek.” Tomka Ferenc: Önvizsgálatra hívják az egyházat. *Élet és Irodalom* 2003/ 21.

A negatív mítosz keresztény szemmel

Mintha a kereszténység fogalmai túl erősek lennének az emberhez és a történelemhez. Nem abban az értelemben, hogy könnyű magyarázatot adnának, hanem éppen ellenkezőleg, mintha túl elnagyoltak lennének az emberi történet befogadására. Nem tudnak az elbeszéléssel mit kezdeni, mert kész válaszokkal operálnak, amit a kijelentés lezártságának feltételezése idéz elő. Ez látszik abban a kérdésben, amit Johann Baptist Metz tesz fel: „Woher, so habe ich mich im Verlaufe der letzten Jahre immer gefragt, die erstaunliche Unirritiertheit der systematischen Theologie von dieser Katastrophe?”⁹³ Barth teológiai reformja következtében az igei kijelentés teljesen egyeduralkodó lett. Az egyéb csatornák (természet, történet stb.), amelyek az emberi tapasztalatból indulnak, kétségesek lettek. A történelemben és a természetben zajló eseményekkel így megszakadhat a teológia kapcsolata. A teológia így nem tud kontextuális lenni, mert kategóriái elvesztik relevanciájukat az ember világához.

„Haben wir womöglich für zu spekulativ immunisierende Kategorien, Kategorien, die alle geschichtliche Verletzungen, alle Untergänge und Katastrophen viel zu schnell überdecken und sie nicht heranreichen lassen an unsere Rede von Gott und seinem Christus? Müßte nicht wenigstens jetzt – angesichts diese Katastrophe – die Frage nach Ort und Raum des Erschreckens im Logos der Theologie auftauchen?”⁹⁴

---

⁹³ Mannemann, 99. o. [Honnét – kérdeztem magamtól az elmúlt években – a rendszeres teológia döbbenetes érintetlensége ettől a katasztrófától?]

⁹⁴ Mannemann, 99. o. [Túl elméleti, semlegesítő kategóriáink vannak? Kategóriák, amelyek minden történelmi sérelmet, bukást és katasztrófát túl gyorsan el-

ISTEN ÖNKORLÁTOZÁSA A TEREMTÉSSEN

Isten a teremtésben korlátozta önmagát. Jünger hangsúlyozza, hogy a kereszténység szerint Isten egyedül a Krisztusban adott kijelentésben ismerhető meg. Ez a döntő különbség Jonas mítosza és a kereszténység felfogása között. A kereszt eseménye óta Auschwitz kérdése, az ártatlan szenvedése nem lehet idegen a keresztény teológiától. Hogyan hagyhatja Isten meghalni Fiát? Hogy halhat meg a mindenható Isten a kereszten? Jünger ezt a kérdést a mindenhatóság és a szeretet kapcsolatából közelíti meg. A kettő között sem alárendeltségi, sem csupán dialektikus összefüggés nem lehet. „Gottes Allmacht ist vielmehr als die Macht seiner Liebe zu verstehen. Nur die Liebe ist Allmächtig.”⁹⁵ Jünger szerint Jonas a magát kiüresített Istenben még mindig nem a kapcsolati létezőt – Verhältniswesen –, hanem a bár kiüresedett, de még mindig metafizikai szubsztanciát látja.⁹⁶ A másik kritikus megjegyzése, hogy a bibliai kijelentés szerint Isten teremtése a semmiből jelenidejű folyamat. Ennek része az ígéret a teremtés megőrzésére – conservatio mundi – Nőé óta. Jünger szerint, ha ezt a fenntartást megkérdőjelezzük, maga a kezdeti teremtés is kérdéses.⁹⁷ A modern kor fejlődési iránya, aminek pesszimista értelmezése egyre inkább lehetséges, alapjaiban rengeti meg ezt az ígéretet. A környezetszennyezés és a nukleáris háború vajon hogyan viszonyul egy meteoritbecsapódáshoz, ami ugyanúgy véget vet a földi életnek? Vajon az utóbbi Isten meg-

---

fednek, és nem engedik belekerülni az Istenről és Krisztusáról szóló beszédünkbe? Nem kéne legalább most feltűnnie – ezt a katasztrófát látva – a teológia logoszában a rémület terét és helyét kereső kérdésnek?]

⁹⁵ Jünger, Eberhard: Gottes ursprüngliches Anfangen als schöpferische Selbstbegrenzung. In: *Wertlose Wahrheit*. Chr. Kaiser, München, 1990. 159. o. [Isten mindenhatósága sokkal inkább úgy értelmezhető, mint szeretetének hatalma. Csak a szeretet mindenható.]

⁹⁶ Uo. 159. o.

⁹⁷ Uo. 160. o.

ígért eszkatonja, míg az első kettő nem valósulhat meg? Vagy inkább baleset a teremtés rendjében? Auschwitz vajon arra mérték, hogy előbb-utóbb minden gonosz kimerül és összeomlik, anélkül, hogy tökéletes pusztítást hajtana végre, vagy arra, hogy az emberi gonoszságnak nincs végső mélysége? A teremtés sebezhetősége és törekenysége mára, a világtörténelemben először valóság.

Egy ilyen felvetés Jünger szerint is valós, amikor a földön lévő szenvedést tapasztaljuk. Ha a dolgok haladásából, a világ menetéből kellene megismerni, Isten homályos, sötét *deus absconditus* lenne.⁹⁸ Maga Isten műve mégis rejtettként jelenik meg előttünk, ezért itt nem a dicséret kell, hogy megszólaljon, hanem a panasz.⁹⁹

Véleményem szerint Jünger Jonasnak adott válaszában érezhető az elnagyolt teológiai nyelv, amelyről Metz beszél. Ahogyan a szövegben a történelmi eseményt felülnézetből a „normális” – ha létezik ilyen – esemény kategóriájába próbálja beleilleszteni. A keresztény kijelentés történelem feletti időszemlélete, eszkatologikus perspektívája túl nagy a földi történések befogadásához. Valószínűleg Moltmann kísérlete jóval inkább tiszteletben tartja az elbeszélés szellemét. Ő a keresztény kijelentést belemondja a történetbe, történetbe, Gomorától a Golgotáig.¹⁰⁰

KRISZTOLÓGIA

„A halál a Messiás”¹⁰¹ – ez a mondat a zsidó-keresztény együttélés évszázadai során a zsidóság számára fenyegető valóság lett. Az újszövetségi kor élet-halál harca, a zsidóságból kiváló kereszt-

---

⁹⁸ Uo. 161. o.

⁹⁹ Uo. 161. o.

¹⁰⁰ Moltmann, Jürgen: *Der gekreuzigte Gott*. Chr. Kaiser, München, 1972. 266. o.

¹⁰¹ „A Moszkát család, ez a nagyon is »realistának« tűnő családregény egy másodperccel a teljes lengyel zsidóság elpusztulása előtt Hertz Janovár szavaival végződik: »A halál a Messiás. Ez a teljes Igazság.« (Hogy Asza Hesel is így hiszi-e,

ténység polémiája nem csitult el az évszázadok folyamán. Mindkét vallás exkluzív önértelmezése lehetetlenné tette az együttélést. A keresztény Európa eszméje a korai középkortól nép és vallás eszméjének egybeolvadása. Nem ismeri a virágzó középkori iszlámra jellemző toleranciát. A kereszténység a megmaradásért folytatott küzdelemből a világalalom felé haladt. Már régen nem lehet egyenlőségről beszélni, mert a zsidóság létszáma és súlya eltölpül a keresztény világban. A zsidóság „az idegen”¹⁰² mindig nehéz és veszélyes szerepét tölti be a keresztény Európában. A győztes, harcos, birodalmi egyház Krisztusa már megszűnik kerülni az evangéliumoktól. Ez a hatalmasra nőtt távolság az egyház Krisztusa és az evangéliumok Jézusa, kereszténység és zsidóság között alapja az antiszemitizmusnak. Auschwitz után égető teológiai feladat a krisztológia újrafogalmazása.

Jézus zsidóként élt és halt meg. Moltmann egy történetbe foglalja a „történeti” Jézus sorsát 1933 után Németországban. Jézus fiatal tanár egy német általános iskolában. Keresztény, mert már nagyszülei kikeresztelkedtek, hogy ezzel társadalmi presztízsüket megerősítsék. Írni, olvasni és hittanra tanítja a gyerekeket, gyakran saját megfogalmazású hasonlatokkal írja le a mennyek országát. 1936-ban kiderül, hogy ő tulajdonképpen zsidó. Ezért elbocsátják állásából. Az egyházban megkülönböztetik mint zsidókeresztényt. A Deutsche Christen elhatárolódik tőle és az Ószövetségtől. 1938-tól sárga csillagot kell hordania, a háború kezdetén koncentrációs táborba viszik édesanyjával. Csakúgy, mint Edith Stein, „visszatér népéhez”. 1943-ban anyját elgázosítják, Jézust felakasztják. Mindeközben a német (magyar, lengyel, európai) templomokban zavartalanul ünneplik az úrvacsorát, Krisztus

---

az nem derülhet ki. Mindenki gondolja azt, amit akar.)” Heller Ágnes: *Pikareszk Auschwitz árnyékában. I. B. Singer elbeszélő művészetéről*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2003. 38. o.

¹⁰² Heller 2002, 105. o.

valóságos jelenlétét. Egészen 1945 áprilisáig, amikor a körülrzárt Breslau/Wroclaw még Hitler halálára rekviumet tart.¹⁰³

Vajon hogyan volt jelen Jézus ebben az úrvacsorában? Hogyan gondolhatta komolyan a reálprezenciát a Deutsche Christen, amikor „zsidókeresztényt” csinált Edith Steinból, Sárközi Györgyből és sokakból? A reálprezencia a pogányság szélsőjobboldali eretnekségénél hamis. De nehéz a „reálpolitikus” kajafási és pilátusi magatartásnál is. Inkább egy ember, mint az egész nép, mosom kezeimet... A dilemma állandó a történeti helyzet kiélezettségétől függetlenül. A világháború alatt előző és későbbi koroknál nem rosszabb emberekből állt az egyház. Ugyanolyan hívek voltak tagjai, mint ma vagy bármikor. Érezni kell a reálpolitika pilátusi igazságérzetének azt a veszélyét, hogy képes Jézust kiszolgáltatni, hogy az adott korban az SS feszítse keresztre.

Ez a negatív mítosz keresztény mártírjainak olvasata. Feltételezi, hogy hiszünk Krisztus mindenütt, minden korban valós jelenlétében. Keresztény magyarázat csak Jézussal valósan számoló magyarázat lehet. A „történeti” Jézus azonban Auschwitzban volt lágerfogoly. A reálprezencia kérdése minden kor hívő emberének bűnbánó kérdése kell, hogy legyen.

Ez nem lehet kizárólagos igényű. Nem lehet a holokauszt hatmillió áldozatát kisajátítani. Ez Auschwitz krisztológiai értelmezésének csapdája. Az áldozatok túlnyomó többsége nem „zsidókeresztény” volt, hanem zsidó vallású, vagy nem hívő. Ezt, az áldozatok emberi méltósága miatt, tiszteletben kell tartani.

---

¹⁰³ Manemann, 105. o.

A kortárs teológiát a múlt század katasztrófái reflexióra készítették. A politikai teológia körüli viták is jelzik a téma fontosságát. Egyik képviselője, Tiemo Rainer Peters münsteri katolikus teológus tíz vitatézist állított fel az Auschwitz utáni krisztológiáról.¹⁰⁴ Az első tézis elején Elie Wieselt idézi, aki szerint Auschwitzban nem a zsidóság, hanem a kereszténység halt meg. Ez az első pillantásra furcsa mondat azonban nagyon komoly kérdést vet fel. A náci áldozatai között voltak keresztény mártírok. Politikai ellenállók – így Bonhoeffer – halála azonban nem a zsidóság sorsával függ össze. Ehhez az olyan ismert vagy névtelen mártírok tartoznak, akik a zsidók üldözése alatt a zsidóság sorsában osztoztak. Ők a zsidó holokauszt keresztény igazai. Viszont ők kevesen voltak. A hitükért mártírhalált halt igazak elenyésző kisebbség a félelemből hallgató, a közömbös, némán együttműködő tengerben. A tömegek és a totalitarizmus viszonya a terror, a biztonság, a jólét, a propaganda és az ellenségkép elemeiből épül fel. A névleg keresztény Európában a legijesztőbb, hogy a holokauszt gyilkosai gyakorlatilag mind meg voltak keresztelve.¹⁰⁵ Hitler élete végéig egyházi adót fizetett.¹⁰⁶ Levinas már 1934-ben figyelmeztet egy progresszív katolikus avantgárd folyóiratban, az *Esprit*-ben: „Christianity itself is threatened in spite of the careful attentions or Concordats that the Christian churches took advantage of when Hitler’s regime came to power.”¹⁰⁷

Ez a kompromisszum, ami félelmen (a náciaktól maguktól, de

¹⁰⁴ Uo. 2. kk.

¹⁰⁵ „The slayers were all baptized.” Cohen, 58. o. [A gyilkosok mind meg voltak keresztelve.]

¹⁰⁶ Manemann, 105. o.

¹⁰⁷ Levinas, 64. o. [A kereszténység maga is veszélyben van a gondos figyelem és konkordátumok ellenére, amelyeknek a keresztény egyházak hasznát vették, amikor a Hitler-rezsim hatalomra került.]

a szovjet – nyíltan egyházüldöző – sztálinizmustól ugyanúgy), ősi antijudaizmuson és egyesekben antiszemitizmuson alapult, hozta létre azt a furcsa képződményt, a hosszú alsó szárú horogkeresztet, aminek sötéte máig beárnyékolja a kereszténységet. Konstantinus óta a kereszt súlyos változáson ment át. Az ő döntésével a szenvedő Isten jele a világban győztes hatalmi jelkép lett. Ez a kereszt az állami zászlók, kereszties lovagok pajzsainak keresztje, egészen a Viktória-, György- és Vaskeresztekig.¹⁰⁸

A Konstantinus óta fennálló keresztény világrend (Christendom) leépült a hosszú 19. század (1789–1914) folyamán, ahogyan ezt Kierkegaard és Nietzsche megfogalmazta. A 20. század már az istennélküliség alapállásában zajlik. Szarajevótól Szarajevóig két világháborúval, Auschwitzban önmegvalósítva. Kertész Imre megfogalmazásában ez Auschwitz kora. Az ember öngyilkossági kísérleteinek sorával. A diktátor akkor válik igazán a világ urává, ha Istent is legyőzi. „Hitler is, Sztálin is azért küzdött Isten ellen, mert ők maguk akartak istenné válni, akár elődeik, a késő Római Birodalom egyes császárai.”¹⁰⁹A megoldás mégse a visszatérés a „Christendom” világába. Minden próbálkozás a „Christendom” újrakezdésére a bűnbánat hiánya és a történetek elfelejtése. Isten – Taubes kifejezésével – abszolút emlékezet. Innen kell indulnia a kereszténység magára találásának. Nyílt emlékezetre van szükség.

---

¹⁰⁸ Manemann, 101. o.

¹⁰⁹ Heller 2002, 104. o.

A TÖRTÉNETI-POLITIKAI ANAMNÉZIS MINT A TEOLÓGIA NYELVE

A nyílt emlékezet gyakorlata az Ószövetség egyik fő kifejezési formája. A biblikus gondolkodás anamnetikus szelleme szemben áll a görög szellem idealisztikus, időtlen gondolkodásával. Johann Baptist Metz megállapítása szerint a biblikus gondolkodás lineáris időfogalma a teremtés, szövetség útján kijelöli az eszkatologikus-apokaliptikus végidőt is. „So käme es darauf an, die griechisch-hellenistische Logostradition, wie sie in der Theologiegeschichte des Christentums maßgeblich wurde, mit dem (metaphysisch weithin stummen) Zeitdenken der biblischen Tradition zu konfrontieren und der Temporalisierung aller metaphysischen und ontologischen Voraussetzungen des Christentums Rechnung zu tragen.”¹¹⁰

Azzal, hogy időbe, elbeszélésbe, emlékezésbe helyezi az időtlen végtelent, oldja a tremendum bénító érzését. Etikai részvétet tesz lehetővé a német Mitleid értelmében. Érzelmi és ontológiai közösség jön létre. A kereszténység alapélménye a memoria passionis. Jézus passiótörténete a keresztény teológia fordulópontja, amelynek stációihoz a befejezettség ellenére folyton visszatér. Így maradhatott nyílt a három nap passiója. A passióban kétezer éve működő anamnézis, a gyász és a bűnbánat tapasztalata analógiája útján, az ártatlan másik szenvedésének átérzésében, más esetekben is nyitva állhat.

A szenvedés két megközelítési módját különbözteti meg Sarah K. Pinnock *Beyond Theodicy* című munkájában. Először az egzisztencialista (Gabriel Marcel és Martin Buber), utána a történel-

---

¹¹⁰ Mannemann, 101. o. [Arról lenne szó, hogy a görög-hellenisztikus logosztradíciót, ahogyan a keresztény teológiatörténetben meghatározó lett, a bibliai tradíció (metafizikailag néma) időbeni gondolkodásával szembevetni kell, és úgy vesszük számításba a kereszténység minden metafizikai és ontológiai feltevését, hogy azt az időbe helyezzük.]

mi-politikai megközelítést (Ernst Bloch és Johann Baptist Metz) vizsgálja. Amíg az egzisztencializmusra a kisközösségi és egyéni megközelítés a jellemző, addig a történeti-politikai irányra az egész közösség, a társadalom szintje. A történeti-politikai irány a klasszikus nyugati marxizmus teológiai lecsapódása. Abból a tapasztalatból indul ki, hogy a szenvedés a történelem állandó része. A Huszadik század különösen a politikai gyökerű tömeges szenvedés százada. Marx elméleteinek célja éppen a valós, evilági szenvedés kiküszöbölése, megvalósult állapotában mégis a szenvedés oka lett. Ez a tény a közösségi-történeti szemléletet és az anamnetikus nyelvet egyáltalán nem teszi meghaladottá. Éppen ellenkezőleg. A sztálini terror traumájának feldolgozását segítheti.

A fogyasztói társadalom kritikájában mutat rá Metz a jelenkorra mint a történetivel szemben a pillanatnyi által meghatározott, amnéziára hajlamos kultúrára. Az amnézia magában hordja a közösségi szenvedés emlékének elfelejtését és a történelem tragikus megismétlésének lehetőségét. Ez a veszély a fogyasztói társadalom haszonélvezőit környékezi meg.

„Und in diesem Zusammenhang kritisiert auch einen modernen Vernunftbegriff, der die intelligible Macht der Erinnerung unterschätzt und so die kulturelle Amnesie unserer noch- und nachmodernen Gesellschaft stabilisiert, so daß die Frage nach der Gefahr einer Wiederholbarkeit von Auschwitz keineswegs obsolet erscheint.”¹¹¹

Az amnézia veszélye nem csak a történelmet nem ismerő és az iránt nem is érdeklődő fogyasztói világban fenyeget. Más formában a történelemben bebetonozódott, a jelennel kapcsolatban nem lévő, valódi párbeszédet nem folytató, felületen konzervati-

---

¹¹¹ Uo. 102. o. [Ebben az összefüggésben kritizálja (az anamnetikus szellem) a modern ész fogalmát, amely az emlékezés szellemi erejét alulértékeli, és így a még modern vagy már azon túli társadalmunk kulturális amnéziáját stabilizálja, úgy, hogy Auschwitz megismételhetőségének kérdése semmiképpen sem tűnhet idejétmúltnak.]

vizmus sem alkalmas talaja a jövőbeni felelősségre ébredő anamnézisnek. Az egyházakban is fel-feltámadó „bourbon” gondolkodásnak és nyelvnek vajmi kevés köze van a történeti-anamnetikus teológiához. A „nem felejtett és nem tanult semmit” nyelve kiszakít egy darabot a múltból, amihez a közte eltelt időt figyelembe nem véve vissza akar térni minden változtatás nélkül. Ez nem tanuláshoz és történeti-közösségi tudatú emlékezethez vezet új felelősséggel, hanem jobb esetben társadalmi marginalizálódáshoz és a relevancia tökéletes elvesztéséhez, rosszabb esetben a történelem tragikus megismétléséhez. Az ilyen revans kísérelte a Huszadikszázad mérhetetlen szenvedése után megdöbentő felelőtlenség lenne. Az egyház és a hatalom Európában mára különváltak. Ez lehetőséget nyit a győztes krisztológia átgondolására.

A történet elmesélésének, a morális részvétnek, azaz az emlékezésnek a teológia számára az a szerepe, hogy – Metz kifejezésével – a „gedächtnislose Heilsmetaphysik” (emlékezni képtelen üdvmetafizika) helyett egy valóság alapú, igazságra és szenvedésre érzékeny teológia szülessen. Ez a legkomolyabban krisztológiai gyökerű lesz. Nem teodíceamagyarázat, hanem felelősségre nyíló részvétel a másik szenvedésében.

KRISZTOLÓGIA AUSCHWITZ UTÁN – NAGYSZOMBATI LELKÜLET

Az abisszum keresztény megélésének alapélménye az első evangéliumban Jézus szava: *Eloi, eloi lámá sabaktáni*.¹¹² Márk leírása az Istentől elhagyott Jézusról az Auschwitz utáni keresztény teológia számára megvilágosító. Márk evangéliuma anélkül vezet húsvét felé, hogy egyfajta pozitív győzelmi mítoszt hozna létre.

---

¹¹² Mk 15,34

A szöveg eredeti befejezése¹¹³ a felületes húsvéti győzelemteológia mítosztalanítása. Az ember biztonsága és kényelme igényli, hogy ha a szöveg át nem írható, legalább hozzátegyen valami megnyugtatóbbat. Ez nagypéntek igazi mélységének, abisszális élményének megkerülése lenne. A márki nyelv hatalmas segítség az „Auschwitz után” keresztény teológiája kifejezésnek.

Metz Hans Urs von Balthasartól veszi át a *nagyszombati krisztológia* kifejezést.¹¹⁴ Nagyszombat az értelmetlen, megmagyarázhatatlan tragédia másnapja a maga gyászával, megdöbbenésével és csöndjével. A nagyszombat még remény nélküli. Bizonytalan félelemmel teli, „gyenge” kategóriái lehetővé teszik az együttérzést és az emlékezést. Csak ebben a környezetben szólalhat meg a húsvéti evangélium. A történelem abisszális mítoszának – Auschwitznak – részvételében ott van a bizonytalanság, csönd, félelem, emlékezés. A keresztényeknek alázatra van szükségük a triumfalizmus kísértése helyett.

Egy abisszális élményt teológiai rendszerben megmagyarázni istenkáromlás, de legalábbis istenkísértés volna. A triumfalizmusról lemondás egyben a zsidó–keresztény teológiai viszony újraértékelését is jelenti. A kizárólagosság igénye a történelem alapján felülvizsgálatot követel.

KERESZTÉNY–ZSIDÓ PÁRBESZÉD AUSCHWITZ UTÁN

A kereszténység kiszakadásának időszaka a zsidóságból kemény küzdelemben zajlott, aminek beszámolóí számos helyen megmaradtak az újszövetségi iratokban.

---

¹¹³ *Ekkor kijöttek, és elfutottak a sírbolttól, mert remegés és döbbentet fogta el őket, és senkinek sem mondtak el semmit, mert féltek.* (Mk 16,8)

¹¹⁴ Manemann, 103. o.

A kereszténység számára állandó probléma volt a zsidóság *nemje* Jézus messiási minőségére. Hamar végleg megtörtént a szakadás a szövetségben. Széles körben elterjedt keresztény felfogás szerint a zsidóság helyett a kereszténység az új Izráel. A szakadás krisztológiai (*christologies of discontinuity*) szerint Krisztus a zsidó messiási próféciák tökéletes beteljesítője, a megváltás egyetlen és egyetlen közvetítője. Ezért feltétlenül szükséges a zsidómisszió, Krisztus hirdetése a zsidóknak és áttérítésük. Didier Pollefeyt leuveni katolikus teológus szerint a szakadás krisztológiája alapján úgy tűnhetne, mintha Jézus *annak ellenére* lett volna Krisztus, hogy zsidó volt, ahelyett, hogy *azért* lehetett a Krisztus, mert zsidó volt.¹¹⁵

Az elmúlt század nagy változást hozott a zsidóság keresztény megítélésében. Meghatározó keresztény és zsidó körökben oldódni látszik az ellentét. A holokauszt sokkja és a keresztény tanítás felelőssége az antijudaizmusban változást hozott a teológiai megközelítésben. Megjelentek a folyamatos krisztológiák (*christologies of continuity*). Ezek szerint Krisztus megjelenésével Izráel szövetsége nem ért véget. A zsidóság *nemjét* Jézus messiási mivoltára konstruktívan igyekeznek értelmezni. Két útja van a folyamatos krisztológiának. Az egyik szerint egy szövetség, a másik szerint két külön szövetség a kereszténység és a zsidóság. Az első veszélye, hogy – Hans Küng szavaival – szürke alapon szürke alakként ábrázolja Jézust.¹¹⁶ Így elveszik a Jézusban megtapasztalt új kijelentés. Amikor Franz Rosenzweig a Megváltás csillagában a zsidóságot a csillagnak, a kereszténységet a sugarainak tartja, akkor a kereszténység tulajdonképpen a pogányok számára létrejött zsidóság lesz. Így a különállásnak semmi értelme. Moltmann javaslata onnan indul, hogy nem minden bibliai pró-

---

¹¹⁵ Pollefeyt, Didier: Krisztológia Auschwitz után – Katolikus szemszögből. *Mérleg* 2005/1. 74. o.

¹¹⁶ Uo. 79. o.

fécia teljesült még be egészen. Ez az oka a zsidó *nemnek*. Nem tapasztalták meg Jézus működését olyan cezúraként, amely az időt újrastrukturálná. Két irányt kell egyszerre figyelembe venni Moltmannál: az egyik a világ tökéletlen állapota, a másik Izráel Istenének a zsidóságon kívüli népek felé tett kinyilatkoztatása. Ez a két irány a kettős szövetség magyarázata.

A folyamatos krisztológia jövő felé fordulást is jelent. A megváltás munkájának teljes befejezése az idők végén, Krisztus visszajövetelekor valósul meg. Ez a kereszténységet előretekintésre ösztönzi.

„Ha befejezetlen történet részesei vagyunk, fel kell ismernünk, hogy a történetet éltünkkel formáljuk, hogy az események alakulása és jövőbeli kimenetele nemcsak Istentől, hanem Isten partnereitől is függ.”¹¹⁷

Pollefeyt szerint a megváltás lehetőségének kulcsa Jézus teljesen új üzenete az ellenség szeretetéről. Ez minőségileg több a *ne gyűlöldnél*. Jézus a megváltást azonban nem ontológiailag tette a múltban, hanem követőinek kell azt az aktuális jelenben kitölteniük. A keresztény reprezentáción múlik, hogy Jézus hogyan térhet vissza. Nagy az esélye, hogy követői nem mint győztes Messiással, hanem – Pollefeyt kifejezésével – bánkódó Messiással találkoznak. Számon fogja kérni, mit tettek a nevében – különösen a népével.¹¹⁸

Auschwitz után, ahogy a fenti elméletek is mutatják, a kereszténység felfogása a zsidóságról sokat változott. A mozgás célja, hogy a holokauszt utáni zsidó–keresztény párbeszéd autentikusabb zsidóvá és autentikusabb kereszténnyé tegyen.

---

¹¹⁷ Uo. 84. o.-n idézi Paul van Burent.

¹¹⁸ Uo. 87. o.

Kertész Imre egy előadásában a holokauszt kultúraképzéséről szól. Határozottan állítja, hogy a maga mértéktelen és értelmetlen negativitásában a holokauszt kultúraképző. Értékítéletre a Szentírásból és a görög tragédiából meríthető ihlet, „hogy a jóvátehetetlen realitás megszüljön a jóvátételt: a szellemet, a katarzist.”¹¹⁹

Cohen kifejezésével – abisszális értelemben – szembesülve a zsidóság ártatlan pusztulásával, olyan valóságról van szó, ami valóban katarzis. A katarzis megnyitja a szellemet és a felelősséget. Amikor a holokausztról mint negatív mítoszról beszélünk, a mítosz két terület felé nyitja az ember figyelmét: a kultúra és a transzcendens felé.

A holokauszt lényegében pogány.¹²⁰ Az ateista, az agnosztikus és a hívő válasz egyaránt szembenállnak a pogánnyal. A teista válasz – miszerint Isten büntetése a holokauszt – blaszfémiajával önkéntelenül is szövetségesnek kínálkozik a pogányhoz. A traumával szembenéző szellemnek mindenképpen szüksége van a transzcendensre. A szubcendensre az immanens világban nem lehet reagálni. Ha a teológia élő és érzékeny, akkor akár zsidó, akár keresztény, ezt a katarzist magáévá kell tennie. Johann Baptist Metz politikai teológiájának kontextuális, anamnetikus, narratív megközelítése látszik a legalkalmasabbnak a cezúra megfogalmazására.

A kultúra és teológia egybefonódása a pogánysággal szemben azon az elbeszélésen alapszik – amely Európa mint a közös emlékezet alapja –, hogy Kain tette bűn, és Ábel ártatlan áldozat.

¹¹⁹ Kertész 1993, 47. o. A katarzis Heller Ágnesnél az emlékezés harmadik szakasza, ami a felelősség születése.

¹²⁰ „Pogány az, aki egy vagy több új Istent állít a zsidó-keresztény Isten ellenébe, egy olyan vallást teremtve, amely a hagyományos etikai értékeket lerombolja, és másokat (más értékeket és más szolidaritásformákat) állít a helyébe. Pogány az, aki mítoszt gyárt abból, miért kell (vagy miért szükségszerű) Káinnak megölnie Ábelt.” Heller 2002, 18. o.

Etikai végszó

„Ebben a később – igaz, csak egy igen szűk körben – alapműnek számító elbeszélésében fejtette ki B. először az alapvető nézetét, amely szerint az életprincípium a Gonosz. Maga az elbeszélés azonban mégis egy etikus cselekedet történetét, tehát a *Jó megtörténtét* beszéli el. Azt mondja el az elbeszélés, hogy az életben, amelynek a Gonosz a princípiuma, megcselekedhető a Jó, de csakis a cselekvő életének feláldozása árán.”¹²¹

A kereszténység alapélménye az ártatlan halála a jó megcselekvése érdekében. Az előző idézet keresztény olvasata lehetséges. A katarzis a másik iránti legtágabb értelemben vett felelősségre hív. A keresztény katarzis és a holokausz katarzisa egyaránt felelősséget kell hogy ébresszen. Hadd zárjuk ezt a rövid vizsgálódást egy konkrét példával, ami a borzalomban a halál pogány tobzódásának alternatíváját mutatta. A magyarországi evangélikusság narratívájában ez Sztehlo Gábor története. Egy történet, ami a háború végnapjaiban a krisztusi katarzis mozgósító erejét mutatja. Olyan szigetek működtek a nyilas uralom közepén Budapesten, amelyek a gyermeki és keresztény lélek életmentő naiv kultúráját valósították meg a pogányság kaini terrorja kellős közepén.

„Aki soha rosszat nem tett volna, aki ha kellett segíteni, segített. Nem volt egy szent, nem volt egy angyal, mondhatnám, egy robusztus ember volt, felvidéki ősókkal, sose éreztem, hogy szent lenne, csak azt éreztem, hogy egy olyan ember, akinek a

---

¹²¹ Kertész Imre: *Felszámolás*. Magvető, Budapest, 2003. 56. o.

számára Isten és Krisztus valóság volt, benne élt, és ő úgy érezte, hogy emiatt olyan, amilyen, ő csak azt csinálja, ami a kötelessége, de a kötelessége összefügg ezzel a hitével. Én, aki vallástalan ember vagyok, ezt nem hiszem el, de azt látom, hogy olyan ember volt, minden akadályon keresztül.¹²²

---

¹²² Miklya Luzsányi Mónika: *Hogy véget érjen a sötétség*. (2002) <http://www.kortaronline.hu/0208/miklya.htm> (2005. 03. 10.) Az egyik Sztehlo által megmenett gyerek, Rác András visszaemlékezése Sztehlo Gáborra.

Irodalom

- Arendt, Hannah: *Eichmann Jeruzsálemben*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- Blumenthal, David R.: *Facing the Abusing God. A theology of protest*. Westminster–John Knox Press, Louisville, 1993.
- Bultmann, Rudolf: *Történelem és eszchatológia*. Atlantisz, Budapest, 1994.
- Cohen, Arthur A.: *The Tremendum*. Crossroad, New York, 1981.
- Csepregi Zoltán: *Zsidómisszió, vérvád, bebraisztika*. Luther Kiadó, Budapest, 2004.
- Fackenheim, Emil L.: *Glaube an Gott und „Idee Mensch“ nach Auschwitz*. (2003) <http://www.jcrelations.net/de/?id=1955> (2005. 01. 24.)
- Frankl, Viktor E.: Egy pszichológus megéli a koncentrációs táborot. In: *Az ember az értelemre irányuló kérdéssel szemben*. Kötet Kiadó, Nyíregyháza, 1996. 165–178. o.
- Heller Ágnes: *Auschwitz és Gulág*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2002.
- Heller Ágnes: *Pikareszk Auschwitz árnyékában. I. B. Singer elbeszélő művészetéről*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2003.
- Henrix, Hans Hermann: *Machtentsagung Gottes? Eine kritische Würdigung des Gottesverständnisses von Hans Jonas*. <http://www.jcrelations.net/de/?id=850> (2005. 01. 24.)
- Jonas, Hans: *Der Gottesbegriff nach Auschwitz*. Suhrkamp, Frankfurt/M, 1987.
- Jüngel, Eberhard: Gottes ursprüngliches Anfangen als schöpferische Selbstbegrenzung. In: *Wertlose Wahrheit*. Chr. Kaiser, München, 1990. 151–162. o.
- Kertész Imre: *Felszámolás*. Magvető, Budapest, 2003.
- Kertész Imre: *A holocaust mint kultúra*. Századvég Kiadó, Budapest, 1993.
- Kertész Imre: *Sorstalanság*. Magvető, Budapest, 2002.
- Kertész Imre: *Valaki más*. Magvető, Budapest, 2002.
- K. Farkas Claudia: *Zsidótörvények – egy egyházi ember szemével*. (1998) <http://mek.oszk.hu/02000/02082/html/farkas.htm> (2005. 02. 28.)

- Levinas, Emmanuel: Reflections on the Philosophy of Hitlerism. *Critical Inquiry* 17 (Autumn 1990) 63–71. o.
- Ley, Michael: *Holokaust als Menschenopfer*. Lit Verlag, Münster–Hamburg–London, 2002.
- Mannemann, Jürgen – Metz, Johann Baptist (hrsg. von): *Christologie nach Auschwitz*. Lit Verlag, Münster, 1998.
- Miklya Luzsányi Mónika: *Hogy véget érjen a sötétség*. (2002) <http://www.kortaronline.hu/0208/miklya.htm> (2005. 03. 10.)
- Moltmann, Jürgen: *Der gekreuzigte Gott*. Chr. Kaiser, München, 1972.
- Monori Áron: A szembenézés kudarca. *Beszélő* 2004/7–8. <http://besze-lo.c3.hu/archivum/index.htm>
- Pawlikowski, John T.: *The Holocaust: Does It Have Significance for Ethics Today*. (2003) <http://www.jcrelations.net/en/?id=1995> (2005. 02. 17.).
- Pinnock, Sarah K.: *Beyond Theodicy. Jewish and Christian continental thinkers respond to the Holocaust*. State University of New York Press, Albany, 2002.
- Pollefeyt, Didier: Krisztológia Auschwitz után – Katolikus szemszögből. *Mérleg* 2005/1.
- Rubenstein, Richard L.: *After Auschwitz. History, theology, and contemporary Judaism*. 2nd ed. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1992.
- Sztehlo Gábor: *Isten kezében*. Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1986.
- Taubes, Jacob: *Nyugati eszkatológia*. Atlantisz, Budapest, 2004.
- Tillich, Paul: *Rendszeres teológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.
- Tomka Ferenc: Önvizsgálatra hívják az egyházat. *Élet és Irodalom* 2003/21.
- Tracy, David: *Form & Fragment: The bidden and incomprehensible God*. (1999) http://www.ctinquiry.org/publications/reflections_volume_3/tracy.htm (2004. 02. 20.)

Kiadja a Magyarországi Evangélikus Egyház Luther Kiadója
Budapest, 2005
Felelős kiadó: Kendeh K. Péter
Nyomta és kötötte az ETO-Print Kft.
Felelős vezető: Balogh Mihály

ISBN 963 9571 38 5